

DE KUNST VAN COMMITMENT

EEN ONDERZOEK NAAR CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN IN NEDERLAND EN DE
BETEKENIS VAN *STABILITAS* VOOR HET LEVEN VAN HUN BEWONERS

Student: Willem Nijse
Student nr.: 1400681
Vak: Master Thesis
Vakgebied: Protestants Theologische Universiteit - Praktische Theologie
Begeleider: Dr. R. Brouwer
Beoordelaar: Prof. Dr. D. Nagy

INHOUD

1. Inleidend.....	5
1.1 Het veld van onderzoek: Christelijke leefgemeenschappen.....	5
1.2 Doelstellingen.....	9
1.3 Stand van het huidige onderzoek.....	10
1.4 De niche van mijn onderzoek.....	11
1.5 Onderzoekseenheid	12
1.6 Epistemologie	13
1.7 Vraagstelling.....	13
2. Theoretisch Kader	15
2.1 Wat zijn praktijken?.....	15
2.2 De relatie tussen de praktijken en de wetenschapper	16
2.3 De context van praktische theologie.....	18
2.4 De interdisciplinaire dialoog.....	19
2.5 De theologie van de praktijk	19
2.6 Conclusie	20
3 Methode.....	21
3.1 Het verwerven van de data	21
3.2 Het analyseren van de data.....	23
3.3 Het interpreteren van de data	24
3.4 De ethiek van het onderzoek	26

3.5 Wat nu volgt	27
4. Resultaten van de interviews	28
4.1 Het proces van open codering	28
4.2 Biografische context	29
4.3 De betekenis van toewijding aan een gemeenschap	31
4.4 De betekenis van toewijding aan een plaats	39
5. Een sociologisch perspectief: <i>Stabilitas</i> in een netwerksamenleving	41
5.1 Netwerksamenleving	41
5.2 Christelijke leefgemeenschappen, netwerken en individualisatie	42
5.3 Christelijke leefgemeenschappen, publieke ruimte en privé ruimte	44
5.4 Christelijke leefgemeenschappen, tijd en plaats	46
5.5 Conclusie: De instabiliteit van de netwerksamenleving en de stabiliteit van Christelijke leefgemeenschappen	47
6. Een historisch perspectief: De Regel van Benedictus	49
6.1 Korte inleiding op de Regel van Benedictus	49
6.2 <i>Stabilitas</i> in de Regel	50
6.3 Benedictus' <i>stabilitas</i> -begrip in de christelijke leefgemeenschap	52
7. Een theologische perspectief: Een theologie van <i>stabilitas</i>	55
7.1 <i>Koinonia</i> als de essentie van kerk	56
7.2 <i>Koinonia</i> en <i>stabilitas</i>	57
7.3 Theologische aspecten van het leven van <i>stabilitas</i>	57
7.4 Het lichaam van Christus als metafoor voor <i>stabilitas</i>	60

8. Ter afsluiting.....	63
8.1 Conclusies.....	63
8.2 Vervolgonderzoek	64
Bibliografie	66

1. INLEIDEND

1.1 HET VELD VAN ONDERZOEK: CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN

Wie zich interesseert in de kerkelijke kaart van Nederland zal het niet ontgaan zijn dat op plekken waar traditionele kerken in de marge van samenleving terecht zijn gekomen nieuwe vormen van kerk als paddenstoelen uit de grond schieten. Vooral in de grote steden worden allerlei initiatieven ondernomen om het evangelie van Christus op een alternatieve manier vorm te geven in de eigen context. In dat kader is een opvallende trend van de afgelopen jaren het ontstaan van christelijke leefgemeenschappen: woongroepen waar christenen bij elkaar wonen en zich inzetten voor elkaar en voor de buurt. Alleen al in Amsterdam zijn de afgelopen jaren meerdere van deze gemeenschappen gesticht, zoals de leefgemeenschap Eltheto aan de Javastraat (Elthetokerk, 2017), Kleiklooster in de Bijlmer (Kleiklooster, 2017) en leefgemeenschap Slotervaart (Leefgemeenschap Slotervaart, 2017). Ook bevinden zich verschillende gemeenschappen in de opstartfase, zoals een gemeenschap in de Hugo de Groot hof (Nederlands Dagblad, 2017). De Protestantse kerk in Nederland heeft er in oktober 2016 voor het eerst een predikant voor aangesteld. Rosaliene Israel werd predikant van de christelijke leefgemeenschappen in Amsterdam (Oude Kerk, 2016).

Christelijke leefgemeenschappen in Nederland vormen het onderwerp van mijn scriptie. In deze eerste paragraaf leid ik dit onderwerp in. Eerst geef ik weer wat karakteristieken zijn van een christelijke leefgemeenschap. Daarna laat ik zien dat de toegenomen aandacht voor leefgemeenschappen deel is van een internationale beweging van *Emerging Church*. Vervolgens geef ik een kort overzicht van de geschiedenis van christelijke leefgemeenschappen. Tot slot beschrijf ik hoe leefgemeenschappen deel zijn van een zoektocht naar nieuwe vormen van kerk die in Nederland gaande is.

A. KARAKTERISTIEKEN VAN EEN HEDENDAAGSE CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAP

Marti en Ganiel geven in hun boek *The Deconstructed Church* een omschrijving van een hedendaagse christelijke leefgemeenschap. Het is een gemeenschap van christenen die op een bepaalde plek samen wonen. De bewoners zijn gepassioneerd in dienstbetoon aan

elkaar en aan de omgeving waar ze wonen. Vaak zijn bepaalde ambachten, vrijwilligerswerk en zorg voor het milieu van groot belang voor de gemeenschappen. Karakteristiek voor de gemeenschappen is een intens en holistisch commitment. Zowel katholieke als protestante gelovigen vinden een plaats in de gemeenschappen. De gemeenschappen zien zichzelf niet als een vervanging voor de kerk, maar moedigen hun bewoners aan om zich aan te sluiten bij een lokale kerk. (Marti & Ganiel, 2014, pp. 19-20).

B. LEEFGEMEENSCHAPPEN ALS DEEL VAN *EMERGING CHURCH*

Het ontstaan van deze nieuwe vormen van christelijke gemeenschap zien we terug in de bredere internationale context van de westerse kerk. In de Verenigde Staten ontstond ongeveer tien jaar geleden een beweging die *New Monasticism* wordt genoemd (Brouwer, 2012, p. 157). Verrassend genoeg is de beweging afkomstig uit het Amerikaanse *Evangelicalism* en niet, zoals je eerder zou verwachten, uit katholieke hoek. Een belangrijke vertegenwoordiger van deze beweging is de Amerikaanse Shane Claiborne, die in Philadelphia een christelijke leefgemeenschap stichtte en de nieuwe monastieke vormen hiervan over de hele wereld promoot (Brouwer, 2012, pp. 155-156). Belangrijke inspiratiebronnen voor de beweging zijn inzichten en praktijken van monastiek leven uit de traditie van de woestijnvaders en –moeders en de Benedictijner traditie. Ook de theologie van Dietrich Bonhoeffer is belangrijk voor de beweging (Brouwer, 2012, p. 152).

Marti en Ganiel laten zien dat de internationale opkomst van neo-monastieke groepen deel uitmaakt van een bredere beweging die zij de *Emerging Church Movement* noemen (Marti & Ganiel, 2014). Volgens hen is deze beweging een van de belangrijkste transformaties van religie in het westerse christelijke geloof van de afgelopen twee decennia (Marti & Ganiel, 2014, p. 5). De beweging is divers en dynamisch en komt in allerlei vormen van christelijke gemeenschap tot uitdrukking. Als voorbeelden noemen Marti en Ganiel cafékerken, christelijke conferenties, online netwerken en nieuw monastieke vormen (Marti & Ganiel, 2014, pp. 5-11). De *Emerging Church Movement* leidt tot een zogeheten *Deconstructed Church*. Gedeconstrueerde vormen van kerk weigeren zich te voegen in de bestaande structuren van de institutionele kerk. Ze deconstrueren deze structuren en vragen aandacht voor religieuze autonomie en vrijheid (Marti & Ganiel, 2014, p. 26). De deconstructie heeft de volgende vijf aspecten (Marti & Ganiel, 2014, pp. 27-31):

1. Het institutionele karakter van de kerk wordt vervangen door een kleinere, meer informele en non-hiërarchische structuur.
2. Traditionele theologische en kerkelijke grenzen worden overstegen door de theologie en geloofspraktijk van *emerging christians*.
3. Vaststaande machtsverhoudingen in de kerk worden voorkomen door vooral jonge mensen leidinggevende functies te verlenen.
4. Experimenteren en creativiteit staan hoog in het vaandel.
5. Potentiële religieuze polarisatie wordt voorkomen door het creëren van nieuwe vormen van 'neutrale religieuze ruimte'.

C. DE GESCHIEDENIS VAN CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN

Hoewel de huidige aandacht voor het leven in een gemeenschap onderdeel is van een relatief recente beweging in de westerse kerk, is het belangrijk om in gedachten te houden dat de vorm van een gezamenlijk, christelijk leven zeker niet nieuw is. Vanaf het vroegste begin van de kerk waren er christenen die het besluit namen om een gemeenschappelijk leven aan te gaan. Het allereerste getuigenis hiervan vinden we in Handelingen 2,44-47: *'Allen die het geloof hadden aanvaard, bleven bijeen en hadden alles gemeenschappelijk. Ze verkochten al hun bezittingen en verdeelden de opbrengst onder degenen die iets nodig hadden. Elke dag kwamen ze trouw en eensgezind samen in de tempel, braken het brood bij elkaar thuis en gebruikten hun maaltijden in een geest van eenvoud en vol vreugde. Ze loofden God en stonden in gunst bij het hele volk'*.

Het eerste klooster werd in de vierde eeuw gesticht door de Egyptenaar Pachomius. In de periode daarvoor hadden individuele christenen zich teruggetrokken in de woestijnen van Egypte, om daar een radicale levenswijze te volgen die gekenmerkt werd door gebed, ascese en armoede. Toen zij steeds meer samen gingen wonen, ontstonden kloosters (Hunink, 2000, p. 86). Deze eerste kluizenaars worden wel woestijnvaders genoemd, en zijn tot op de dag van vandaag inspirerend voor mensen die het monastieke leven nastreven (Wilson-Hartgrove, 2010, pp. 107-111). Via Hiëronymus kwam het oosterse monnikenleven in het westen terecht. Zo verspreidde het zich vanuit Italië naar Noord-Afrika, Spanje, Ierland en andere Europese landen. Er werden regels geschreven die het leven in het klooster reguleerden. De meest bekende daarvan zijn de Regel van Augustinus en de Regel van

Benedictus (Hunink, 2000, p. 87). Voor de hedendaagse vormen van monastiek leven is vooral Benedictus' Regel een belangrijke inspirator gebleken (Wilson-Hartgrove, 2010, pp. 59-62).

D. LEEFGEMEENSCHAPPEN ALS NIEUWE VORM VAN CHRISTELIJKE GEMEENSCHAP IN NEDERLAND

Te midden van alle *lifestyle* keuzes in het huidige Nederland lijkt het een opvallende keus om toe te treden tot een leefgemeenschap. Het getuigt van de moed om op een andere manier te leven dan de meerderheid. Dat spreekt mij aan, het alternatieve zit mij namelijk wel in het bloed. Afkomstig uit een orthodox gereformeerde kerk en opgegroeid in de seculiere context van de Randstad, ben ik het altijd al gewend geweest om bepaalde dingen anders te doen dan de burens en heb ik er plezier in gekregen tegen de stroom in te roeien. Dat maakt dat ook alternatieve vormen van kerk mij interesseren. Het verklaart iets van mijn interesse voor christelijke leefgemeenschappen.

Tegelijk zit aan mijn fascinatie voor leefgemeenschappen ook een gevoel van urgentie. De veranderende culturele context in Nederland vraagt namelijk om een transformatie van de kerk (Hendriks, 2001, pp. 51-52). Het zoeken naar nieuwe vormen van christelijke gemeenschap is daarom noodzakelijk voor de kerk in Nederland. Een belangrijke recente stimulans voor deze zoektocht is de nota *Kerk 2025*, die de generale synode van de Protestantse Kerk Nederland in november 2015 aanvaardde als uitgangspunt voor haar beleid (PKN, 2016). De nota vraagt aandacht voor de gevolgen die een veranderende culturele context heeft voor de organisatie van de kerk. Het is een organisatie die door meer en meer mensen als zwaar en belemmerend wordt ervaren en die daarom transformatie nodig heeft. Er is behoefte aan nieuwe, alternatieve vormen van kerk, die aansluiten bij het alledaagse leven in de huidige culturele context. Een van deze vormen is de leefgemeenschap (PKN, 2016, p. 9).

Er is al langere tijd een zoektocht naar nieuwe vormen van kerk gaande. In het boek *Gemeente als Herberg* (Hendriks, 2001) gaat Jan Hendriks op zoek naar nieuwe vormen van kerk zijn, die passen binnen een culturele context die gekenmerkt wordt door sociale differentiatie, individualisering en praktisch agnosticisme (Hendriks, 2001, pp. 25-36). Hendriks evalueert verschillende modellen van kerk. Zijn conclusie is dat de kerk van de

toekomst vorm zal krijgen in een tweetal kerkvormen, die hij 'het paar van de toekomst' noemt. Dit tweetal is de gastvrije lokale gemeente en de ordoïde gemeenschap (Hendriks, 2001, p. 126).

De gastvrije gemeente is volgens Hendriks een kerkvorm waarin de gemeenteleden elkaar accepteren als subject en op die manier van elkaar leren. De gemeente is een leergemeenschap, die zich in een voortdurende dialoog over haar identiteit bevindt. De pastor schept ruimte om deze dialoog te voeren. De leerweg die de gemeente zo doormaakt is een weg van geloof en vertrouwen op de aanwezigheid van God. Het gemeentelieven wordt gekenmerkt door gastvrijheid voor anderen (Hendriks, 2001, pp. 109-121).

Naast de gastvrije lokale gemeente zullen volgens Hendriks ordoïde gemeenschappen staan. Dit zijn gemeenschappen waarbinnen mensen de kern van het geloof op een radicale manier vorm willen geven. Het zijn ecclesiale groepen die een radicaal alternatief bieden voor de normale gang van zaken in de kerk of in de maatschappij. De gemeenschappen hebben een glasheldere identiteitsconceptie die ze handen en voeten willen geven in het dagelijks leven. Ze zijn bij de tijd en verhouden zich zodoende actief tot wat er speelt in de samenleving. Ook voor de ordoïde gemeenschappen is gastvrijheid van groot belang (Hendriks, 2001, pp. 122-129). Deze ordoïde vormen zijn het onderwerp van mijn onderzoek.

Deze paragraaf heeft duidelijk gemaakt wat het onderzoeksveld is waarop deze scriptie betrekking heeft. Ik onderzoek nieuwe, hedendaagse vormen van leefgemeenschappen als onderdeel van de grotere beweging van *Emerging Church* (Marti & Ganiel, 2014). Preciezer gezegd is mijn onderzoek deel van een zoektocht naar nieuwe vormen van kerk in de Nederlandse context, die ook in de nota *Kerk 2025* en het werk van Jan Hendriks ondernomen wordt. Ik concentreer me in deze scriptie specifiek op de vorm van ordoïde gemeenschappen, die ik christelijke leefgemeenschappen zal noemen.

1.2 DOELSTELLINGEN

Het onderzoek dat ik uitvoer, wil bijdragen aan de wetenschappelijke analyse en interpretatie van nieuwe vormen van christelijke gemeenschap. Hiermee levert het een bijdrage aan de zoektocht van veel kerken in de westerse wereld die al meer in de marge van de samenleving terecht zijn gekomen. Ik geef in dit onderzoek een beschrijving en

interpretatie van christelijke leefgemeenschappen in Nederland. Door middel van kwalitatief onderzoek ontwerp ik een nauwkeurige tekening van de praktijk.

Met dit onderzoeksverslag heb ik verschillende doelgroepen op het oog. Allereerst denk ik aan theologen en kerkleiders die zich bezinnen op de plaats van nieuwe monastieke vormen in de kerk van de toekomst en die zich afvragen wat hier theologisch op het spel staat. In de tweede plaats denk ik aan mensen die zich willen laten inspireren door de idealen van het gemeenschappelijke leven in de leefgemeenschap. Dat kunnen mensen zijn die in een gemeenschap wonen, maar ook mensen die daar niet wonen en toch de idealen van de leefgemeenschap vorm willen geven op een manier die bij hun situatie past. In de derde plaats denk ik aan regionale bestuursorganen of verenigingen die in buurtwerk in aanraking komen met leefgemeenschappen en zich afvragen wat de levensbeschouwelijke achtergrond van deze groepen is.

1.3 STAND VAN HET HUIDIGE ONDERZOEK

Zoals ik al aangaf, zijn vormen van christelijk gemeenschappelijk leven al zo oud als de kerk zelf. Er wordt daarom ook al eeuwen nagedacht over deze manier van leven. Mijn onderzoek heeft betrekking op hedendaagse vormen van christelijke leefgemeenschappen, die in de afgelopen decennia opgekomen zijn, als onderdeel van de *Emerging Church Movement*. Een belangrijke exponent van de nieuwe monastiek is, zoals gezegd, Shane Claiborne. Hij richtte met een paar vrienden de leefgemeenschap *The Simple Way* op in 1997 (*The Simple Way*, 2016). Zijn eerste boek hierover verscheen in 2006 en droeg als titel *The Irresistible Revolution: Living as an Ordinary Radical* (Claiborne, 2006). Op dit boek volgden verschillende andere.

Het heeft enige tijd geduurd voordat de interesse voor nieuwe monastieke vormen ook in de wetenschap gewekt werd. Voor zover ik weet is de eerste grotere analyse een recent boek van Wes Markofski, *New Monasticism and the Transformation of American Evangelism* (Markofski, 2015). Dit boek is een sociologische analyse van de nieuwe monastieke beweging in de Verenigde Staten binnen de context van het Amerikaanse *Evangelicalism*. Het bespreekt de interne dynamiek, praktijk en theologie van de nieuwe monastieke beweging en de invloed die deze beweging heeft op het geheel van het Amerikaanse *Evangelicalism*. Omdat het boek sterk betrokken is op de Amerikaanse context is het minder

nuttig voor mijn onderzoek binnen de Nederlandse context. In de Italiaanse context is onderzoek gedaan naar nieuwe vormen van monastiek door Stefania Palmisano.

Een belangrijk werk dat ik al introduceerde is *The Deconstructed Church. Understanding Emerging Christianity* van Gerardo Marti en Gladys Ganiel (Marti & Ganiel, 2014). Dit boek gaat uitgebreid in op de beweging van *Emerging Churches*, waaronder het ook de nieuwe vormen van leefgemeenschappen schaaft. Dit boek vormt de theoretische context waarbinnen mijn onderzoek plaatsvindt. De auteurs gaan in het boek echter niet uitgebreid in op de specifieke vorm van leefgemeenschappen, omdat ze zich concentreren op het geheel van het *Emerging Christianity*.

Er is verder nog erg weinig onderzoek gedaan naar *Emerging Christianity* (Marti & Ganiel, 2014, p. 5). Ook naar nieuwe vormen van christelijke leefgemeenschappen is weinig onderzoek gedaan. Het onderzoek komt met de boeken van Marti & Ganiel, en Markofski wel op gang. Voor zover ik weet is er recent ook geen groter praktisch theologisch of sociologisch onderzoek gedaan naar christelijke leefgemeenschappen in Nederland. Een aanzet voor dit onderzoek is gegeven door Rein Brouwer in het Jaarboek voor liturgieonderzoek uit 2012 (Brouwer, 2012). Wel zijn er op dit moment in Nederland een aantal mensen die onderzoek doen naar christelijke leefgemeenschappen. Bij de PThU doet Rosaliene Israël (PhD-researcher Practices) onder supervisie van prof. dr. Henk de Roest (Protestantse Theologische Universiteit) en prof. dr. Martha Frederiks (Universiteit Utrecht) onderzoek naar christelijke leefgemeenschappen in Nederland. Dit doet zij in de vorm van twee uitgebreide case studies van leefgemeenschappen, waarbij zij in het bijzonder geïnteresseerd is in de manier waarop deze gemeenschappen hun identiteit (visie en missie) door de tijd heen contextualiseren. Ook in Nederland komt de wetenschappelijke reflectie op dit nieuwe fenomeen dus op gang.

1.4 DE NICHE VAN MIJN ONDERZOEK

Gezien het feit dat de wetenschappelijke reflectie op de huidige christelijke leefgemeenschappen zich in een beginstadium bevindt, is er nog veel onderzoek nodig om het fenomeen te kunnen analyseren, interpreteren en evalueren. Als niche van mijn onderzoek heb ik daarom een thema gekozen dat centraal staat in de praktijk van leefgemeenschappen. Dat thema is het idee van duurzame toewijding aan een bepaalde

gemeenschap op een bepaalde plek. Ik vind het opvallend dat mensen er in de huidige cultuur voor kiezen om zich voor langere tijd te verbinden aan een bepaalde groep mensen op een bepaalde plek. Te midden van alle mogelijkheden en mobiliteit die de huidige cultuur biedt, lijkt me dit een ongewone keuze. Omdat dit een van de aspecten is waarin het leven in een leefgemeenschap verschilt van het 'reguliere' leven in de maatschappij, is het een thema dat het onderzoek waard is. Het thema doet recht aan de eigenheid van christelijke leefgemeenschappen. Met dit thema komen verschillende centrale aspecten van het gemeenschappelijke leven voor het voetlicht.

Het ideaal van duurzame toewijding werd al verwoord door Benedictus van Nursia in de leefregel voor kloosters, die hij in de 6^e eeuw opstelde (Hunink, 2000, p. 85). Hij noemde het *stabilitas*. Samen met *conservatio morum* en *obedientia* vormt *stabilitas* de gelofte die Benedictijner monniken afleggen. *Stabilitas* kun je vertalen met 'bestendigheid', het gaat bij *stabilitas* om een van harte volgehouden en bestendig commitment (Derkse, 2004, p. 42). *Conversatio morum* heeft betrekking op een dagelijkse verbetering van je levensstijl (Derkse, 2004, p. 47). *Obedientia* betekent gehoorzaamheid. Het krijgt vorm in een levenshouding van aandacht en positief gehoor geven aan de ander (Derkse, 2004, pp. 49-50). Deze drie onderdelen van de gelofte gaven vorm aan het leven van de Benedictijner monnik.

De bijdrage die ik met dit onderzoek op de wetenschappelijke reflectie op leefgemeenschappen wil leveren is het geven van een nauwkeurige beschrijving, analyse en interpretatie van christelijke leefgemeenschappen in Nederland met als focuspunt *stabilitas*. De criteria voor 'christelijke leefgemeenschap' heb ik als volgt gekozen. Iets is een leefgemeenschap als er verschillende gezinnen of singles op een georganiseerde manier samen wonen op een bepaalde plek, waarbij ze samen activiteiten ondernemen. Een leefgemeenschap is een *christelijke* leefgemeenschap als de christelijke traditie van belang is voor de manier waarop het samen wonen en de activiteiten vorm krijgen. Ik kijk zowel naar gemeenschappen uit de protestantse als uit de katholieke traditie.

1.5 ONDERZOEKSEENHEID

In het onderzoek hanteer ik als werkdefinitie van *stabilitas*, de omschrijving van Wil Derkse, die ik zojuist al noemde. *Stabilitas* kan je vertalen als 'bestendigheid'. Het gaat bij *stabilitas* om een van harte volgehouden en bestendig commitment (Derkse, 2004, p. 42). *Stabilitas*

zorgt er daarom voor dat relaties op een bepaalde manier vorm krijgen. Het onderzoek dat ik doe richt zich op de betekenis die mensen geven aan deze manier van relaties aangaan. De onderzoekseenheid is daarom het geheel van meningen, geloofsovertuigingen, gevoelens en concrete handelingen die met elkaar de relaties vormgeven die bewoners van leefgemeenschappen hebben op de plek waar ze wonen.

1.6 EPISTEMOLOGIE

De vraag is nu hoe ik aan kennis over deze relaties kom. Het is belangrijk om in gedachten te houden dat een sociale orde niet vastligt als een objectief gegeven dat in wetmatigheden kan worden beschreven. Een sociale orde wordt geconstrueerd door mensen die betekenis toekennen aan hun situatie (Beuving & De Vries, 2015, p. 28). Vervolgens handelen ze overeenkomstig de betekenis die ze toegekend hadden. Op basis van die handelingen kennen ze weer nieuwe betekenis toe. Het is de taak van kwalitatief onderzoek om het hoe en waarom van deze wisselwerking tussen handelen en betekenis geven te begrijpen en te interpreteren (Beuving & De Vries, 2015, p. 32) .

Relaties zijn dus niet te beschrijven als objectieve werkelijkheid. Waar het daarom in dit onderzoek om gaat is de betekenis die bewoners van leefgemeenschappen toekennen aan hun relaties. Wat betekent het voor hen om zich te committeren aan een bepaalde groep mensen en aan een bepaalde plek om te wonen? Hoe heeft dit te maken met gevoelens, meningen en geloofsovertuigingen die ze hebben? Hoe vullen zij hun relaties binnen de leefgemeenschap in en hoe verhoudt dat zich tot het concept *stabilitas*?

1.7 VRAAGSTELLING

Het is nu tijd om de vraagstelling te formuleren, die sturend zal zijn voor de rest van het verslag. Op basis van wat ik al gezegd heb, kom ik tot de volgende onderzoeksvraag:

Wat is de betekenis van stabilitas binnen christelijke leefgemeenschappen in Nederland?

Voordat ik nu een verantwoording geef van de methode die ik gehanteerd heb om deze vraag te beantwoorden, ga ik in het volgende hoofdstuk eerst dieper in op mijn praktisch theologische vooronderstellingen. In hoofdstuk 3 volgt dan de methode. In het vierde tot en

met het zevende hoofdstuk geef ik vervolgens een overzicht van de resultaten van mijn onderzoek en beantwoord ik mijn onderzoeksvraag.

2. THEORETISCH KADER

In dit hoofdstuk laat ik zien wat de praktisch theologische vooronderstellingen zijn in mijn onderzoek en op welke manier mijn onderzoek een plaats heeft binnen de praktische theologie. Dit hoofdstuk vormt zo de ruggengraat van mijn methode en daarmee van mijn hele onderzoek. Wat ik hier wil doen is aangeven welke keuzes ik maak op een aantal punten die fundamenteel zijn voor de praktische theologie. Het gaat om de volgende vijf punten:

1. Wat zijn praktijken?
2. De relatie tussen de praktijk en de wetenschapper;
3. De context van de praktische theologie;
4. De interdisciplinaire dialoog;
5. De theologie van de praktijk.

2.1 WAT ZIJN PRAKTIJKEN?

Mijn onderzoek richt zich op mensen die samen leven, eten, bidden, werken, blij zijn en huilen. Het gaat om het alledaagse leven zoals dat zich voordoet in een leefgemeenschap. Aristoteles noemde dit concrete leven *praxis*, en hij deed hier al onderzoek naar. In de jaren '70 van de vorige eeuw is dit concept herontdekt door wetenschappers. Wetenschappers begonnen na te denken over praktijken, als praktijken. Ook in de theologie werden praktijken als voorwerp van onderzoek toenemend populair. Tegenwoordig worden praktijken door vrijwel alle praktisch theologen als gezien als hun object van studie (Browning, 1996; Osmer, 2008; Miller McLemore & e.a., 2012; Luther, 2014)

Dit onderzoek richt zich op *stabilitas* als een verzameling van praktijken. Het gaat me niet om het onderzoeken van *stabilitas* als een abstract concept. Het gaat me om de praktijken, die een *lifestyle* vormen. Het is een manier van leven, die mensen door de eeuwen heen gekozen hebben als hun levensstijl. *Stabilitas* kan je daarom zien als een geheel van praktijken.

Immink geeft een uitgebreide omschrijving van het concept praktijken (Immink, 2014). Volgens hem zijn praktijken samengesteld uit een geheel van handelingen die samen een

coherente eenheid vormen. Praktijken bestaan uit gecoördineerde handelingen die routinematig worden uitgevoerd. Het verrichten van praktijken komt voort uit een diepe intentionaliteit en draagt een bepaalde theorie in zich. Praktijken hebben een ontwikkeling door de tijd heen, zijn contextueel en hebben een sterke performatieve werking. Dat laatste wil zeggen dat praktijken theorie op een belichaamde manier zichtbaar maken. Daardoor worden de overtuigingen die in de praktijk meespelen concreet voor mensen.

Toegepast op *stabilitas* laat de omschrijving zien hoe je *stabilitas* als een verzameling praktijken kunt interpreteren. Praktijken zijn niet zomaar incidentele handelingen, maar zijn samengesteld uit verschillende handelingen die een coherente eenheid vormen. *Stabilitas* krijgt daarom vorm in een veelheid aan handelingen, zoals bijvoorbeeld de wekelijkse huismaaltijd, of de gezamenlijke donderdagavondviering. Al die handelingen vinden routinematig plaats, in een georganiseerde structuur; de maaltijd is wekelijks en op het rooster staat wie er moet koken. Ze worden tegelijkertijd gedaan in overeenstemming met een diepe intentionaliteit, waarbij mensen met huid en haar betrokken zijn. De mensen die mee eten hebben er een reden voor om samen met de anderen in de leefgemeenschap te eten. Aan de basis van de praktijken ligt een cluster van overtuigingen, gevoelens en gedachten die er met elkaar voor zorgen dat mensen de praktijken vorm geven zoals ze die vormgeven. Door de concrete handelingen komen die overtuigingen tot leven, de handelingen geven ze vlees en bloed en belichamen ze. Zo zou de gezamenlijke maaltijd bijvoorbeeld duidelijk kunnen maken dat mensen bij elkaar horen en van elkaar afhankelijk zijn. Deze belichaamde vorm van overtuigingen heeft sterke performatieve kracht. Het werkt aanstekelijk op anderen.

Met zijn omschrijving van praktijken helpt Immink om te zien op welke manier *stabilitas* een verzameling van praktijken is. Het praktisch theologisch onderzoek dat ik uitvoer, hanteert deze opvatting van praktijken. Het richt zich op de praktijken die *stabilitas* in heel haar veelkleurigheid vormgeven.

2.2 DE RELATIE TUSSEN DE PRAKTIJKEN EN DE WETENSCHAPPER

Wie met wetenschappelijke ogen naar praktijken gaat kijken, belandt in een spanningsveld. Aan de ene kant staan de concrete praktijken van *stabilitas* die door mensen geleefd en ervaren wordt, en waarin zij voelen, geloven en nadenken. Aan de andere kant staat de

onderzoeker met haar vóór-kennis: de traditie waar ze uit komt, haar lezing van de Bijbel, inzichten in de sociologische dynamiek van een leefgemeenschap, theologische concepten en ervaringen uit haar eigen leven. De verhouding tussen deze twee kanten is in de praktische theologie een belangrijk thema van discussie geweest.

De achtergrond van deze spanning is de voorkeur die de wetenschappelijke wereld lange tijd gehad heeft voor het algemene, objectieve, contextonafhankelijke, institutionele, theoretische. Het bijzondere, enkele, concrete, contextafhankelijke, subjectieve en individuele stond daarbij in een kwade reuk als niet wetenschappelijk (Miller McLemore & e.a., 2012; Luther, 2014). De wending naar de praktijk die ik in 2.1 beschreven heb liet echter zien dat juist ook deze laatste vorm van kennis van groot belang is in de wetenschap. Deze praktische kennis wordt ook wel *phronesis* genoemd. Naast theoretische kennis wordt vandaag de dag dus ook praktische kennis van belang geacht in de huidige wetenschap.

Er wordt nog steeds vaak gedacht in termen van een duidelijk onderscheid tussen praktijk en theorie. Ik zou er echter met Henning Luther voor willen pleiten het denken in een dichotomie tussen theorie en praktijk te doorbreken. Met een beroep op Habermas laat Luther zien dat concrete praktijken altijd gedragen worden door een leefwereld van basisovertuigingen die als vooronderstellingen fungeren voor al het verdere handelen en denken (Luther, 2014, pp. 200-204). De praktijken van *stabilitas* zijn daarom ook niet te begrijpen zonder de zingevende theoretische context van overtuigingen waar de praktijken in plaatsvinden. De overtuigingen worden belichaamd in de praktijken. Wat ik onderzoek zijn de gehele praktijken van *stabilitas* inclusief alle handelingen en overtuigingen die de praktijken maken tot wat ze zijn.

Als we dit betrekken op het spanningsveld waarmee ik dit gedeelte begon, zien we het volgende. Aan de ene kant staan de praktijken van *stabilitas* met het geheel van theorie, handelingen en overtuigingen die deze praktijken vormen. Aan de andere kant staat theoretische kennis die ik als wetenschapper meebreng bij het bestuderen van de praktijken van *stabilitas*. Die kennis kan op allerlei dingen betrekking hebben. Het zou bijvoorbeeld kennis kunnen zijn over wat Benedictus in zijn kloosterregel met *stabilitas* bedoelt.

Het is mijn taak als onderzoeker om de wereld van de praktijken van *stabilitas* in gesprek te brengen met de werelden van de theoretische kennis die ik als wetenschapper meebreng.

De manier waarop dit kan, ontleen ik aan Gadamer (Browning, 1996, pp. 37-42). Het is Gadamers inzicht geweest dat als je iets in de wereld wilt begrijpen, je eigen vooronderstellingen geen hinderlijke spiegels zijn die je alleen maar laten zien wat je al weet. Je vooronderstellingen zijn volgens hem juist brillenglazen die je helpen om iets adequaat te interpreteren. De theoretische kennis die ik als wetenschapper meebreng zet ik daarom in als een bril die als interpretatiekader dient om de praktijken van *stabilitas* te interpreteren op een zinvolle manier. Hoewel de praktijken altijd oneindig veel veelkleuriger en gevarieerder zijn, geven deze brillenglazen ons er een goede kijk op.

2.3 DE CONTEXT VAN PRAKTISCHE THEOLOGIE

De hedendaagse filosofie heeft ons er diep van doordrongen dat onze context grote invloed heeft op wat je zegt, doet en denkt. Dit geldt zeker ook voor de praktisch theoloog. Sommige praktisch theologen positioneren zich vooral binnen de seculiere academische wereld en in het maatschappelijk debat (Gräb, 2012) (Schweitzer, 2012). Anderen zien de taak van de praktische theologie veel meer binnen de christelijke context (Ward, 2012).

Mijn onderzoek speelt zich in eerste instantie af binnen de christelijke context. Dat komt voornamelijk doordat ik *stabilitas* onderzoek in christelijke leefgemeenschappen, als vorm van christelijk samenleven. Maar ook de bredere maatschappelijke context behoort tot mijn referentiekader. Ik denk aan regionale bestuursorganen of verenigingen die in het buurtwerk in aanraking komen met leefgemeenschappen en zich afvragen wat de levensbeschouwelijke achtergrond van deze groepen is. Ook zij behoren tot mijn beoogd publiek.

Eerst en vooral is de context van mijn onderzoek echter het alledaagse leven, zoals dat geleefd wordt in leefgemeenschappen verspreid over Nederland. Een theologische kijk op dit alledaagse leven geeft aandacht aan ervaringen die mensen in hun leven opdoen en die je religieus zou kunnen noemen. Het zijn ervaringen van spiritualiteit, transcendentie of geloof. Volgens Henning Luther vinden zulk soort ervaringen vooral plaats in grenssituaties. Bijvoorbeeld bij de geboorte van een kind, of bij een overlijden. Zulke ervaringen maken dat religie is verweven met onze alledaagse werkelijkheid (Luther, 2014, pp. 212-223). Als praktische theoloog onderzoek ik dus allereerst dat aspect van de werkelijkheid, het aspect dat samenhangt met geloofsovertuigingen en religieuze ervaringen in het alledaagse leven van mensen die wonen in een leefgemeenschap

2.4 DE INTERDISCIPLINAIRE DIALOOG

Een boer kijkt met andere ogen naar regenwolken dan een kunstschilder. Ze kijken naar hetzelfde, maar zien iets anders, omdat ze op een andere manier kijken. Dit is een mooie metafoer voor een interdisciplinaire dialoog. Als een kerkhistoricus en een socioloog naar de praktijk *stabilitas* kijken dan zullen ze iets anders zien, omdat ze de praktijk in een ander perspectief plaatsen. Deze perspectieven zijn aanvullend. Wat ik in mijn onderzoek doe is het combineren van een sociologisch, historisch en theologisch perspectief op *stabilitas*, en dat zal ik in hoofdstuk 3 verder toelichten. De technische term voor het op deze manier omgaan met verschillende disciplines is: een transversaal model van interdisciplinariteit (Osmer, 2008, pp. 170-172). De perspectieven die ik op *stabilitas* biedt, geven elk een eigen aspect weer en gebruiken daarvoor eigen theorie, taal en concepten. Op deze manier komt iets van de veelkleurigheid van de aspecten van *stabilitas* tot uitdrukking. De onderlinge dialoog tussen de verschillende perspectieven brengt vervolgens weer nieuwe betekenissen aan het licht.

De praktisch theoloog lijkt vandaag de dag vooral iemand te zijn die precies daarin vaardig is. Ze combineert meerdere perspectieven op een praktijk in haar beschrijving, interpretatie en evaluatie. Dat is ook wat ik wil doen. Het valt in dit kader wel op dat de huidige praktische theologie aan de ene kant heel veel investeert in het inschakelen van perspectieven uit de menswetenschappen zoals sociologie of antropologie. Aan de andere kant lijkt ze een verlegenheid te hebben om de perspectieven van andere theologische perspectieven in te schakelen (Ward, 2012) (Osmer, 2012). Hier ligt een uitdaging voor de toekomst van de praktische theologie. Ik wil in mijn onderzoek de theologische perspectieven voluit een plek geven.

2.5 DE THEOLOGIE VAN DE PRAKTIJK

Het is nu wel duidelijk geworden dat mijn onderzoek gericht is op praktijken en daarom praktisch is. Ik wil echter nog wat uitgebreider verantwoorden waarom het ook praktisch *theologisch* is. Dat doe ik in deze paragraaf.

Zowel Henning Luther als Don Browning benaderen praktische theologie als een hermeneutische opgave. Het is voor hen een dialogische discipline die verschillende

perspectieven op de werkelijkheid met elkaar in gesprek brengt. (Browning, 1996; Luther, 2014). In mijn onderzoek volg ik deze hermeneutische benadering van praktische theologie. Ik neem verschillende posities in om de praktijk *stabilitas* binnen verschillende perspectieven te kunnen interpreteren. Wat mijn onderzoek theologisch maakt is dat twee van de drie perspectieven die ik inneem theologisch geïnformeerd zijn. Ik noemde ze in de vorige paragraaf al: een historisch perspectief en een theologisch perspectief. Ik zal beide perspectieven in het volgende hoofdstuk verder uitwerken.

In de theologisch geïnformeerde perspectieven breng ik theologische concepten en begrippen in om naar de praktijken te kijken. Deze concepten helpen om de praktijk zo te interpreteren dat duidelijk wordt wat zij theologisch te zeggen heeft over onder andere God, mensen, geloof en spiritualiteit in het alledaagse leven. Op deze manier worden de praktijken een onderwerp van theologische reflectie en daarmee ook bron van theologische kennis.

2.6 CONCLUSIE

In vijf paragrafen beschreef en beargumenteerde ik in dit hoofdstuk mijn praktisch theologische vooronderstellingen. Ik liet zien dat mijn onderzoek zich richt op praktijken en ik gaf aan op welke manier ik als praktisch theoloog deze praktijken wil analyseren en interpreteren op een manier die recht doet aan de betekenisrijkdom van de praktijken zelf en aan de bestaande theoretische kennis en theologie. In het volgende hoofdstuk werk ik deze vooronderstellingen concreet uit in een methode die ik heb gevolgd om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden

3 METHODE

De onderzoeksvraag van dit onderzoek is dus: *Wat is de betekenis van stabilitas binnen christelijke leefgemeenschappen in Nederland?* In dit hoofdstuk verantwoord ik welke stappen ik gezet heb om deze vraag te beantwoorden. De weg die ik daarbij gegaan ben, is de weg van kwalitatief onderzoek. Zulk onderzoek is erop gericht de sociale realiteit te beschrijven, interpreteren en evalueren door middel van taal. Dat is een verschil met kwantitatief onderzoek, waar getallen een belangrijkere rol spelen. (Beuving & De Vries, 2015, p. 19). De sociale realiteit is in het geval van mijn onderzoek de praktijk *stabilitas*. Om deze zorgvuldig en nauwkeurig te beschrijven, analyseren en interpreteren gebruik ik het medium van de taal. Omdat de praktijken zo veelkleurig zijn, hanteer ik verschillende taalvelden. Ik kijk vanuit drie verschillende perspectieven naar de praktijk. Ik heb deze in de vorige paragraaf al geïntroduceerd: een sociologisch, historisch en theologisch perspectief. Voordat ik laat zien hoe ik deze perspectieven ga inzetten om mijn data te interpreteren, moet ik eerst duidelijk maken op welke manier ik mijn data heb verkregen en geanalyseerd.

3.1 HET VERWERVEN VAN DE DATA

Ik heb de data verkregen door het interviewen van bewoners van christelijke leefgemeenschappen. Voor mijn interviews hanteerde ik vier criteria (Beuving & De Vries, 2015, pp. 94-97). Allereerst moet het interview niet directief zijn. Dat betekent dat de vragen die gesteld worden open zijn en alle ruimte geven aan de inbreng van de geïnterviewde: zogeheten ongestructureerde vragen. Ten tweede moet het interview ook specifiek zijn. Hoewel de vragen open zijn, moet er wel doorgevraagd worden naar diepere lagen. Als derde moet het interview de breedte van het veld van onderzoek bespreken en niet slechts een klein onderdeel. Als laatste moet het interview de diepte ingaan en de gevoelslaag aanboren. Dit laatste betekent voor mijn onderzoek dat ook de geloofsovertuigingen en gevoelens aan bod moeten komen. Deze vier criteria zijn leidend geweest voor de manier waarop ik mijn interviews heb afgenomen.

De focus van de interviews was het concept *stabilitas* (vgl. §1.4). De kernvraag van het interview was de vraag welke betekenis de bewoner geeft aan de relaties in de

leefgemeenschap (vgl. §1.5; §1.6). Dat betreft dan de relaties binnen de gemeenschap en de relaties met de concrete plaats waar de gemeenschap zich bevindt. De algemene structuur van de interviews zag er als volgt uit.

Openingsvraag: Hoe ben je bij de leefgemeenschap terecht gekomen?

De gemeenschap

Hoe is het om in een gemeenschap te leven?

Wat zijn jullie gezamenlijke activiteiten?

Wat bindt jullie samen?

Wat zorgt ervoor dat je in de leefgemeenschap blijft wonen?

Hoe houdt je het met elkaar vol?

Hoe is het om langer zo intensief met elkaar op te trekken?

De plek

Wat voor activiteiten doen jullie in de buurt?

Wat betekent deze buurt voor je?

Wat is jullie motivatie om je in te zetten voor de buurt?

Hoe houdt je het vol hier in de buurt?

Deze tweeslag gemeenschap – buurt heb ik in alle interviews aangehouden. Als er tijdens een interview zaken naar voren kwamen die ik interessant vond voor mijn onderzoek heb ik daarop door gevraagd. Ik heb zo geprobeerd om met mijn vragen zoveel mogelijk aan te sluiten bij wat belangrijk werd gevonden door de persoon die ik interviewde en bij de specifieke gemeenschap waar ik was. Dit is een semi-gestructureerde vorm van interviewen (Osmer, 2008, p. 62). Tijdens het interview maakte ik notities en ook nam ik het interview op. Daarna maakte ik er een transcriptie van (Beuving & De Vries, 2015, pp. 108-109). Deze uitgeschreven versie van het interview stuurde ik naar de geïnterviewde persoon, om goedkeuring te krijgen om dit als data voor mijn onderzoek te gebruiken. De geïnterviewde

persoon bracht eventueel nog correcties aan en tekende er vervolgens voor dat deze interviewtekst als basis voor het onderzoek gebruikt mocht worden.

Ik heb 6 interviews afgenomen. Mijn criterium voor het selecteren van personen voor de interviews was diversiteit. De reden daarvoor is dat een grotere diversiteit meer recht zal doen aan de veelkleurigheid van de praktijken in de Nederland. De samenstelling van de groep respondenten was divers met betrekking tot de volgende kenmerken:

- Leeftijd van de personen;
- Geslacht van de personen;
- Tijdsduur dat personen in de gemeenschap wonen;
- Positionering van de leefgemeenschap (Stad, dorp, buiten).

3.2 HET ANALYSEREN VAN DE DATA

Om orde, structuur en betekenis in de data aan te brengen is dataverwerking noodzakelijk (Swinton & Mowat, 2006, p. 57). Dit proces van analyseren vindt niet alleen plaats nadat de data verzameld is, maar zeker ook tijdens het verzamelen daarvan. De analyse grijpt terug op de verzamelde data en geeft richting aan het verzamelen van weer nieuwe data (Beuving & De Vries, 2015, p. 157). Beuving en De Vries geven een stappenplan voor data analyse waarin ze zes stappen onderscheiden (Beuving & De Vries, 2015, pp. 162-169). Deze stappen heb ik gevolgd om mijn data te analyseren.

1. Het onderscheiden van eenheden tekst, die een samenhang hebben.
2. Het maken van categorieën waarin je de verschillende eenheden verzameld.
3. Het vergelijken van eenheden binnen een categorie, en het vergelijken van categorieën onderling.
4. Het integreren van soortgelijke categorieën in categorieën van een hogere orde.
5. Het samenkomen van de categorieën in een theorie die deze zinvol met elkaar laat samenhangen.
6. Het opschrijven van je bevindingen. Ik doe verslag van het resultaat van de data analyse in hoofdstuk 4.

Het interpreteren van de interviews is een complex proces. De eigen persoonlijkheid en vooronderstellingen van de kwalitatief onderzoeker zijn van groot belang voor haar

interpretaties en dat maakt dat subjectiviteit op de loer ligt. Je eigen vooronderstellingen projecteer je zomaar op wat je ziet en voor je het weet beschrijf je meer de betekenis die je zelf aan dingen geeft, dan de betekenis die de informanten geven (Beuving & De Vries, 2015, p. 42). Ik probeer deze subjectiviteit op twee manieren tegen te gaan. Allereerst heb ik mijn analyse teruggekoppeld naar de respondenten, zodat zij er feedback op hebben kunnen. Ten tweede ben ik in mijn analyse dicht bij de taal en uitdrukkingen van de respondenten zelf gebleven en heb ik mijn eigen perspectieven bewust op de achtergrond gehouden (Beuving & De Vries, 2015, p. 44). Hoofdstuk 4 bevat een verslag van de data analyse en de resultaten daarvan.

3.3 HET INTERPRETEREN VAN DE DATA

Na de analyse volgt er een interpretatie van de data. Hiervoor gebruik ik in deze scriptie drie perspectieven, die ik in hoofdstuk 5, 6 en 7 zal uitwerken. De perspectieven bieden een eigen theoretisch kader om naar de praktijken te kijken. Voor de rechtvaardiging hiervan verwijs ik naar Gadamer, die ik al eerder genoemd heb (§2.2). Het innemen van een bepaald perspectief, met bepaalde theorieën en vóór-onderstellingen helpt je volgens hem om praktijken te interpreteren. Je kunt niet interpreteren zonder dat je zelf een bepaald perspectief inneemt (Browning, 1996, pp. 37-42). Ik geef me hier expliciet rekenschap van de perspectieven die ik inneem. Dat doe ik om mijn interpretatie van de praktijken transparant te maken. Wat ik beoog is een transparante dialoog tussen de praktijken van *stabilitas* en de perspectieven die ik inneem. In die dialoog wordt aan allebei de gesprekspartners recht gedaan. Bij allebei brengt de dialoog betekenis aan het licht. Op deze manier wil ik zoveel mogelijk recht doen aan de betekenisrijkdom en veelkleurigheid van de praktijken (Beuving & De Vries, 2015, pp. 85-87). Het gaat om de volgende drie perspectieven.

A. EEN SOCIOLOGISCH PERSPECTIEF (HOOFDSTUK 5)

In dit perspectief plaats ik de praktijken van *stabilitas* in het geheel van de Nederlandse samenleving en cultuur. De vraag is hoe de *stabilitas* van bewoners van leefgemeenschappen zich verhoudt tot de manier waarop de gemiddelde Nederlander zijn sociale leven inricht. Ik ga op zoek naar de betekenis van *stabilitas* voor de huidige samenleving en de redenen waarom mensen in de huidige samenleving voor *stabilitas*

kiezen. Het theoretisch kader wordt gevormd door de sociologie van Jan van Dijk. Deze Nederlandse wetenschapper gaat in zijn boek *The Network Society* in op de huidige samenleving (Van Dijk, 2012).

De reden dat ik voor dit perspectief kies, is dat het mij fascineert dat mensen ervoor kiezen om zich te verbinden aan een gemeenschap. In de dominante cultuur van vandaag lijkt er juist veel belang te worden gehecht aan keuzevrijheid, subjectiviteit en het open houden van verschillende mogelijkheden. In deze cultuur ligt het daarom niet voor de hand om je toe te wijden en voor de lange termijn te verbinden aan een gemeenschap en een plek. Er lijken dus verschillen en misschien zelfs spanningen te zijn tussen het leven in een leefgemeenschap en het gebruikelijke leven in de Nederlandse samenleving. In hoofdstuk 5 ga ik naar die spanningen op zoek.

B. EEN THEOLOGIEHISTORISCH PERSPECTIEF (HOOFDSTUK 6)

In hoofdstuk 6 neem ik een historische perspectief in. *Stabilitas* is namelijk zeker geen nieuw idee. Het wordt namelijk al honderden jaren in praktijk gebracht door bijvoorbeeld monniken. In de 6^e eeuw na Christus werd *stabilitas* door Benedictus van Nursia als een fundamentele praktijk opgenomen in zijn leefregel voor het kloosterleven. De vraag is in dit hoofdstuk hoe de huidige praktijk van *stabilitas* in leefgemeenschappen zich verhoudt tot de visie van Benedictus op *stabilitas*.

Het theoretisch kader hiervoor is allereerst de regel van Benedictus (Hunink, 2000). Daarbij gebruik ik als commentaar het boek *Consider your Call. A Theology of Monastic Life Today*, van Daniel Rees (e.a.), 1980.

De reden dat ik voor dit perspectief kies is dat het me opvalt dat de huidige monastieke beweging terug grijpt op hele oude waarden uit de monastieke traditie. *Stabilitas* is er daar een van. De context waarin het concept *stabilitas* voor het eerst werd verwoord is echter heel anders dan de huidige context waarin het wordt toegepast. Het lijkt me interessant om te vergelijken wat *stabilitas* in deze twee contexten betekent om zo ook zicht te krijgen op de invloed die de context heeft op de manier waarop *stabilitas* geleefd wordt en de betekenis die het dus heeft.

C. EEN HEDENDAAGS THEOLOGISCH PERSPECTIEF (HOOFDSTUK 7)

Het zevende hoofdstuk biedt een derde perspectief waarin verschillende lijnen uit mijn data analyse en twee eerdere perspectieven samen komen. Het gaat me hier om het geven van een interpretatie van *stabilitas* in meer theologische termen. De vraag daarbij is wat de praktijken van *stabilitas* te zeggen heeft voor de theologie? Ik laat zien hoe een theologische duiding van *stabilitas* eruit zou kunnen zien op basis van mijn onderzoek. Ik maak daarbij onder andere gebruik van literatuur uit het Amerikaanse *New Monasticism*, namelijk het boek *The Wisdom of Stability: Rooting Faith in a Mobile Culture*, Paraclete Press, 2010 van Jonathan Wilson Hartgrove. Daarnaast gebruik in de *Christelijke Dogmatiek* van Gijsbert van den Brink & Cees van der Kooi (Van den Brink & Van der Kooi, 2012) en *Gemeente als Herberg* van Jan Hendriks (Hendriks, 2001).

De reden dat ik voor dit perspectief kies, verwoordde ik al in §2.4. Ik denk dat het voor de praktische theologie waardevol is om de praktijken die onderzocht worden in gesprek te brengen met klassieke theologische taal en thema's zoals Heilige Geest, kerk, Lichaam van Christus en bekering. Het belang daarvan is dat de praktisch theoloog op deze manier duidelijk kan maken op welke manier theologische concepten helpen om op een logische en wetenschappelijke manier te interpreteren wat de betekenis van praktijken is. Deze theologische invalshoek biedt een inspirerend perspectief op de praktijken van *stabilitas* en juist dit is de specifieke bijdrage die de praktisch theoloog als theoloog kan maken.

3.4 DE ETHIEK VAN HET ONDERZOEK

Ik heb me in het onderzoek gehouden aan de Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening (VSNU, 2014) en 'The European Code of Conduct for Research Integrity' (ESF; ALLEA, 2011).

De respondenten die meewerkten aan mijn interviews zijn hier van tevoren goed over geïnformeerd. Hun toestemming is gevraagd en hun inbreng is zodanig geanonimiseerd dat zij in de uiteindelijke verslaglegging van het onderzoek niet meer identificeerbaar zijn door derden. De namen die in het volgende hoofdstuk worden gebruikt zijn dan ook gefingeerd. De tekst van de interviews is geanonimiseerd. De data is eigendom van de PThU en is op de beveiligde server van de PThU opgeslagen.

3.5 WAT NU VOLGT

Wat nu volgt is de verslaglegging van het onderzoek zoals ik dat uitgevoerd heb volgens de hier beschreven methode. In hoofdstuk 4 geef ik eerst een verslag van het proces van data analyse en de resultaten daarvan, waarbij ik zo dicht mogelijk bij de taal van de respondenten blijf. In hoofdstuk 5 tot en met 7 komen dan de drie genoemde perspectieven aan bod. Hoofdstuk 8 bevat conclusies en doet suggesties voor verder onderzoek.

4. RESULTATEN VAN DE INTERVIEWS

Ik heb in de vorige twee hoofdstukken uitgebreid beschreven hoe ik te werk zal gaan om de onderzoeksvraag te beantwoorden. In dit hoofdstuk geef ik de resultaten van mijn data analyse weer. Ik begin het hoofdstuk met een paragraaf waarin ik verslag doe van het proces van open codering dat ik heb toegepast (vgl. §3.2). Aan het einde van die paragraaf geef ik de verdere structuur van dit hoofdstuk weer.

4.1 HET PROCES VAN OPEN CODERING

Zoals ik in §3.2 beschreef, heb ik door middel van een proces van open codering de interviewteksten geanalyseerd. Eerst heb ik alle interviewteksten systematisch doorgenomen. Daarbij voorzag ik kleine eenheden tekst die een samenhang vertoonden van een label dat in de woorden van de interviewtekst zelf kort samenvatte waar het in die eenheid over ging. Voorbeelden van zulke labels zijn: ‘de gemeenschap voelt als familie’, ‘een gezamenlijk geloof geeft kracht’ en ‘het netwerk rond de gemeenschap’. Op die manier kwam ik tot een kleine 300 labels, die heel dicht bij de interviewtekst stonden.

Terwijl ik deze labels opstelde begon ik samenhang, overeenkomst en verschil te zien. Er ontstond een interactief proces van begrijpen dat heen en weer ging tussen de tekst van de respondenten en mijn begrip van wat ze zeiden. De interviewtekst gaf vorm aan mijn begrip van de tekst en omgekeerd gaf mijn begrip ook weer vorm aan de manier waarop ik de tekst las (Beuving & De Vries, 2015, p. 157). Het is belangrijk om dit te benadrukken, want hieruit blijkt dat de resultaten van de data analyse die ik in de volgende paragrafen geef geen objectieve weergave van de interviewtekst zijn. Door mijn analyse heb ik data geconstrueerd. Ik heb dat gedaan op een manier die zo dicht mogelijk bij de tekst van de interviews bleef, om de betekenis die respondenten gaven, hun perspectief en hun leven zo betrouwbaar mogelijk weer te geven (Beuving & De Vries, 2015, p. 160). In dit proces begonnen labels die ik opstelde zich te groeperen tot categorieën. Voorbeelden van zulke categorieën zijn: ‘basisovertuigingen’, ‘moeilijkheden en tegenvallers’, ‘de betekenis van geloof’ en ‘structuur van de gemeenschap’.

Door middel van dit interactieve proces tussen de interviewtekst, de labels en de categorieën kwam ik uiteindelijk tot de volgende categorieën die de inhoud van de interviewtekst op een overzichtelijke manier weergaven.:

1. Biografische context van de respondenten (§4.2)
2. De betekenis van toewijding aan een gemeenschap (§4.3)
  - a. Het afgeven van een signaal;
  - b. Authenticiteit;
  - c. De waarde van gemeenschappelijk leven;
  - d. Gezamenlijke basisovertuigingen;
  - e. Een gelofte;
  - f. Gebed en meditatie;
  - g. Moeilijke situaties;
  - h. Eigen tijd en ruimte.
3. De betekenis van toewijding aan een plaats (§4.4)
  - a. De relatie van de leefgemeenschap tot de buurt
  - b. De duurzame toewijding aan de plek

In de rest van dit hoofdstuk doe ik verslag van de inhoud van deze categorieën

4.2 BIOGRAFISCHE CONTEXT

Mensen geven hun identiteit verhalend weer en scheppen op die manier grotere lijnen van continuïteit door hun levensgeschiedenis. Dat werd ook in de interviews duidelijk. De respondenten brachten vaak hun huidige leven in de leefgemeenschap in verband met hun eerdere manier van leven. De analyse daarvan maakt duidelijk welke verbanden er kunnen zijn tussen iemands achtergrond en zijn keuze om bij een leefgemeenschap te gaan horen. Omdat levensverhalen natuurlijk erg verschillend zijn, zijn er ook verschillende elementen aan te wijzen.

Een eerste element werd verwoord door twee respondenten. Zij vertelden hoe ze na hun studententijd gingen werken. Ze zijn single en willen na hun verblijf in een studentenhuus toch graag met anderen blijven samen wonen. Dat was voor hen een reden om op zoek te

gaan naar een leefgemeenschap. Dit verlangen naar samen zijn is overigens voor alle personen een drijfveer om in de leefgemeenschap te gaan wonen.

Anna: Ik had al jaren het idee: ik houd van een team. Ik houd ervan om samen dingen te doen, omdat je samen veel verder komt dan in je eentje. Ik had al jaren een droom: Ik wil met andere gelovigen wonen, omdat je elkaar kan opbouwen in je geloof en iets voor de mensen om je heen kan betekenen.

Een tweede manier waarop de biografische context van respondenten een rol speelt, is de situatie van het gezin waar ze opgegroeid zijn. De helft van de respondenten geeft aan dat hun keuze om in een leefgemeenschap te gaan wonen hiermee samenhangt. Een van hen komt bijvoorbeeld uit een groot gezin:

Benjamin: Ik denk dat het wel in mijn opvoeding zat. Ik kom uit een groot gezin waar altijd wel mensen over de vloer kwamen. Mensen aten mee en we deden dingen voor de burens om ons heen. Het leven in een leefgemeenschap voelt voor mij nu ook niet heel bijzonder.

Een ander is opgegroeid in een leefgemeenschap en heeft daarom altijd al een band met leefgemeenschappen gehad. Andere respondenten spreken over een studentenhuys waar ze gewoond hebben of over een boerengemeenschap waar ze als kind deel van uitgemaakt hebben. Voor het merendeel van de respondenten sluit het leven in een leefgemeenschap dus harmonisch aan op hun eerdere leven, ook al is de specifieke vorm van een leefgemeenschap voor de meesten nieuw.

Een derde punt dat opvalt met betrekking tot biografische context is dat twee respondenten in het buitenland hebben gewoond. Een van de leefgemeenschappen, waarin ongeveer 10 volwassenen wonen met een aantal kinderen, bestaat zelfs volledig uit mensen die voor zending in het buitenland hebben gewoond. Dit geeft hen een vergelijkbare mentaliteit. Luxe of de opgeruimdheid van het huis is iets minder belangrijk. Belangrijk is dat je met elkaar je schouders ergens onder zet en de voordeur open hebt staan voor anderen. Een andere respondent heeft 31 jaar gereisd en op allerlei plekken gewoond, voordat hij in een leefgemeenschap terecht kwam. Door het reizen hebben de respondenten onder andere geleerd om met veel verschillende mensen om te gaan en om hun privéruimte open te

stellen voor anderen. Dit maakt dat ze dat in Nederland ook graag willen doen in de vorm van een leefgemeenschap.

4.3 DE BETEKENIS VAN TOEWIJDING AAN EEN GEMEENSCHAP

De praktijken van *stabilitas* in de gemeenschap betekenen een blijvend commitment en een duurzame toewijding aan de groep waar je jezelf bij hebt aangesloten. Uit de interviews kwamen verschillende redenen naar voren die bewoners geven voor hun toewijding aan de gemeenschap. Deze redenen laten zien wat de toewijding aan een gemeenschap voor bewoners betekent. Ik geef dit weer in de volgende acht categorieën:

- a. Het afgeven van een signaal;
- b. Authenticiteit;
- c. De waarde van gemeenschappelijk leven;
- d. Gezamenlijke basisovertuigingen;
- e. Een gelofte;
- f. Gebed en meditatie;
- g. Moeilijke situaties;
- h. Eigen tijd en ruimte.

A. HET AFGEVEN VAN EEN SIGNAAL

Een belangrijke reden die de respondenten hebben om zich toe te wijden aan de gemeenschap is om een signaal af te geven aan de maatschappij. Dat kunnen verschillende signalen zijn. Een eerste signaal is het bieden van een alternatief voor de individualistische insteek van de maatschappij, waarbij mensen op zichzelf leven in eigen huizen en achter een eigen voordeur.

Celeste: Mensen zijn niet gemaakt om alleen te leven. De maatschappij is individualistisch en een stukje tegenwicht daarin is gemeenschap. Daarin zit de hele diepe waarde dat je het leven deelt met mensen voor wie het leven niet zo makkelijk is.

Dit is voor veel respondenten een belangrijke waarde. Het gemeenschappelijke leven is voor hen een natuurlijke vorm van leven die past bij het mens-zijn. 'Ik denk dat het heel erg in de mens zit om met anderen te leven', zegt Benjamin. Dit maakt dat de respondenten hart

hebben voor mensen die hun leven zelf niet goed op de rails kunnen houden in een individualistische maatschappij. In het grootste deel van de leefgemeenschappen worden dan ook mensen opgevangen die problemen hebben. Ze krijgen voor een bepaalde tijd een plek om bij te komen. ‘Wij vangen mensen op die dreigen te vallen’, zegt David.

Een tweede signaal aan de maatschappij is het bieden van een alternatief voor haar consumptiegedrag.

Eduard: Het behoud van de aarde is onze drijfveer. We krijgen zoveel van de aarde en we nemen zoveel van de aarde en als je ziet hoe veel mensen ermee om gaan, dan is dat een treurige aangelegenheid. Wij proberen dat voor te leven op onze manier en ook daar zitten ongetwijfeld goede en slechte kanten aan. We willen onze manier van leven laten zien aan mensen die hier komen.

B. AUTHENTICITEIT

Een andere reden die respondenten geven voor hun commitment aan de leefgemeenschap is dat het leven in de gemeenschap voor hen een levenswijze is waarin zij hun idealen, geloof en overtuigingen in praktijk kunnen brengen. Verschillende respondenten vertellen hoe het ‘reguliere’ bestaan in een flatje of rijtjeshuis hen niet bevredigde. Deze manieren van leven stelden hen niet in staat om hun geloof en idealen handen en voeten te geven in de praktijk van het leven. Celeste zegt over het leven in de gemeenschap in vergelijking met het ‘reguliere’ leven:

Celeste: Ons hart ligt toch meer bij de zelfkant van de maatschappij. Bij mensen die vastlopen in dingen, de rafelrandjes van de maatschappij, mensen waar je naast kan gaan staan en mee kan leven. Dat voelt echter. Het voelt als meer ter zake doend. Als betekenisvoller.

Het in praktijk brengen van het geloof in het dagelijks leven is dus een belangrijke drijfveer voor het merendeel van de respondenten. Het geloof is niet alleen iets van jezelf, wat je privé en achter de voordeur beleeft. Het gaat erom het geloof te leven: ‘Het hele idee van God liefhebben en de naaste om je heen, dat komt in deze manier van leven tot uiting’, stelt Anna, ‘dat is mijn drijfveer en levensdoel’.

Dit verlangen naar echtheid, naar een congruentie tussen waar je van overtuigd bent en wat je vervolgens doet trof ik bij alle respondenten aan. Het zijn mensen die weten waar ze voor staan en hier helemaal voor willen gaan. Ze zijn niet tevreden met een halve inzet maar laten hun hele dagelijkse leven in het teken staan van wat hen drijft. Zo proberen ze op een holistische wijze te leven. Tegelijk helpt deze manier van leven hen om duidelijk te maken voor zichzelf wat ze nu eigenlijk geloven en waar ze van overtuigd zijn. Als je de waarden waar je voor staat samen met anderen gaat leven dan worden ze voor jezelf nog duidelijker.

Voor de meeste respondenten is het ook gewoon prettig om vanuit je huis iets voor anderen te kunnen doen. 'Als je allerlei anderen in je huis hebt, is het makkelijker om hen te ontmoeten dan wanneer je er echt op uit moet gaan om hen op te zoeken', zegt Anna. Ook voor gezinnen met kinderen is het een prettig dat je met het hele gezin iets voor een ander kan betekenen. Voor alle respondenten is een belangrijk motief om zich aan een leefgemeenschap te committeren dus ook gewoon dat het praktisch gezien goed past bij wat ze een prettige manier van leven vinden.

C. DE WAARDE VAN GEMEENSCHAPPELIJK LEVEN

Voor alle respondenten is het gezamenlijke leven erg waardevol. Ondanks moeilijkere momenten worden ze er gelukkig van. Als ze spreken over wat de gemeenschap voor hen betekent gebruiken ze vaak intieme taal. Om hun relatie met de anderen in de gemeenschap te beschrijven, vergelijken ze deze met een huwelijksrelatie, of met gezins- of familierelaties.

David: Ik vind het mooi dat ik hier mijn plek heb en dat we met de kernbewoners een soort relatie hebben. Een liefdesrelatie is het niet, maar het zit daar wel een beetje tegenaan.

Ook de andere respondenten zoeken naar beelden om hun manier van samen leven te beschrijven. Het voelt voor sommigen als thuis, of als familie. De respondenten die al jarenlang in de leefgemeenschap wonen, wijzen op de verdieping van relaties die plaatsvindt als je jarenlang samen woont. 'Je kent de ins en outs van elkaars leven en je maakt de ups en downs mee', geeft een van de respondenten aan. Dit is voor hen een belangrijk aspect van het gemeenschapsleven. Duurzame relaties geven een gevoel van houvast te midden van de meer vluchtige relaties in de rest van het leven.

Femke: Ik merk dat heel veel van onze contacten heel vluchtig zijn voor vandaag en morgen niet meer. De relaties in de gemeenschap helpen om steun aan elkaar te vinden en samen te vertrouwen op een toekomst.

Het samen wonen op de langere termijn heeft een eigen dynamiek. Een van de respondenten die al lange tijd in een leefgemeenschap woont, vertelt dat er verschillende fases zijn die elkaar opvolgen als je in een leefgemeenschap woont. Soms is ze erg enthousiast en gedreven, en op andere momenten kabbelt het leven gewoon voort, of ontstaan er conflicten. De fases gaan soms plotseling in elkaar over. Dat maakt het gemeenschappelijke leven verrassend en dynamisch.

Naast het belang van duurzame relaties ervaren verschillende respondenten de diversiteit van bewoners als positief. Ieder heeft zijn eigen unieke persoonlijkheid en op die manier vullen de bewoners elkaar aan. Een van de respondenten gebruikt voor de gemeenschap het beeld van een smakvolle maaltijd, die uit verschillende ingrediënten bestaat, met elk hun eigen smaak. Een andere respondent vergelijkt de gemeenschap met een mooie bos van diverse bloemen.

D. GEZAMENLIJKE BASISOVERTUIGINGEN

Om zich blijvend aan een gemeenschap te committeren, zijn gezamenlijke basisovertuigingen van groot belang voor alle respondenten. De respondenten kunnen opvallend helder verwoorden wat de basis of de visie van de leefgemeenschap is. Hoewel alle gemeenschappen hun uitgangspunt nemen in de christelijke traditie, verschillen de overtuigingen per gemeenschap. Dit heeft ook te maken met de kerkelijke achtergrond van de bewoners van de leefgemeenschappen. Sommige leefgemeenschappen komen vanuit orthodox protestantse hoek.

Benjamin: Ik vind het heel mooi dat het geloof de basis is waaruit we begonnen zijn en bestaan. Het leuke is dat we soms wel heel erg verschillen in dingen of verschillende ideeën hebben, maar dat je dan wel weer op hetzelfde terugkomt: Het geloof in Jezus en het geloof dat God het beste met mensen voor heeft en het geloof dat je dit handen en voeten geeft op deze plek. Het lijkt me heel moeilijk om een gemeenschap te hebben zonder een sterke geloofsbasis. Ik denk dat het wel kan, maar ik denk dat het veel conflicten oplevert die je niet

echt kan oplossen. Wij delen de christelijke normen en waarden. We weten allemaal van zonde en schuld en van vergeving en van liefde. Dat vind ik wel heel mooi. Dat je elkaar daarop aan kunt spreken. Dat geeft wel stabiliteit, een gevoel van samen zijn.

Andere gemeenschappen zijn verbonden met de katholieke traditie.

Eduard: De gemeenschap is gebaseerd op de uitgangspunten van onder andere Franciscus van Assisi. De natuur en duurzaamheid vormen een van onze pijlers. Andere pijlers zijn spiritualiteit en gemeenschap.

Uit de interviews blijkt dat een set gezamenlijke basisovertuigingen helpt om als gemeenschap keuzes te kunnen maken. Het vormt namelijk een kompas dat de gemeenschap in staat stelt om te beslissen wat ze wel en wat ze niet doet en op welke manier ze dingen aanpakt. Ook helpt het om in meningsverschillen of conflicten een referentiepunt te hebben waar je elkaar op kunt aanspreken en wat je motiveert om met elkaar verder te gaan.

E. EEN GELOFTE

In een van de gemeenschappen interviewde ik een persoon die een gelofte had afgelegd om zich voor het leven aan de leefgemeenschap te verbinden. Voor haar was dit een belangrijke stap om zich aan de gemeenschap te verbinden. Haar gelofte creëerde duidelijkheid over het commitment dat ze heeft aan de gemeenschap. Het hielp haar om zich heel bewust toe te wijden aan de levenswijze van de gemeenschap. Voor haar geeft dit een gevoel van rust. 'Als je telkens moet heroverwegen of je wilt blijven geeft dat wel spanning. De gelofte geeft duidelijkheid: dit is het, hiermee moeten we het doen met elkaar'. Hoewel de andere respondenten geen gelofte hebben afgelegd, willen de meesten van hen zich ook voor de langere termijn aan de leefgemeenschap verbinden. De keuzes in de toekomst liggen voor hen natuurlijk wel meer open.

F. GEBED EN MEDITATIE

In alle leefgemeenschappen zijn er vieringen of meditatiemomenten die dagelijks of wekelijks plaatsvinden. Voor verschillende respondenten vormt dit gezamenlijke gebed de kern van het gemeenschappelijke leven.

Femke: Er is niets wat zoveel verbindt als samen bidden en voor elkaar bidden.

Anna: Het samen bidden in een gebedsgroepje geeft heel veel kracht, verwondering, blijheid en extra diep contact met God en elkaar. Dat geeft een diepe eenheid.

Het gezamenlijk gebed creëert dus een gevoel van verbondenheid in de gemeenschap. Twee respondenten vertellen dat ze eens in het buitenland waren en op het moment van het dagelijkse gebed een bijzonder gevoel van verbondenheid ervoeren met de gemeenschap thuis, die op dat moment bad. Ze merkten dat ze verbonden waren met de gemeenschap, ook al waren ze op afstand.

Deze grote waardering van het gebed voor de gemeenschap komt terug bij alle respondenten uit protestantse en oecumenische leefgemeenschappen. Het is opvallend dat het gebed of de meditatie voor respondenten uit de Franciscaanse traditie meer van belang op het gebied van individuele rust en bewustwording. Zij leggen veel minder nadruk op de samenbindende en gemeenschappelijke werking van het gebed.

Het gebed of de meditatie geeft een moment van reflectie en van bewustheid van datgene waar je in de gemeenschap mee bezig bent. Het brengt respondenten daarom dicht bij zichzelf, bij elkaar en bij God. Op deze manier worden overtuigingen die in een gemeenschap belangrijk zijn duidelijker door het gezamenlijke gebed. Respondenten worden zich er in het gebed meer bewust van.

Het gebed wordt door verschillende respondenten in verband gebracht met de problematiek die gasten met zich meebrengen. Voor hen is het gebed een belangrijke handeling om mensen en problemen los te laten bij God en te vertrouwen dat het goed zal komen.

Benjamin: Sommige problemen van gasten zijn uitzichtloos. Dat geven we dan ook als gemeenschap aan God. We zeggen: 'wij weten niet precies wat we ermee moeten, maar u vast wel'. In die zin maakt het ook lichter en meer ontspannen dat je het niet allemaal alleen hoeft te dragen of als gemeenschap op je schouders te nemen.

G. MOEILIJKE SITUATIES

David: We vinden elkaar juist op de momenten waar het even heel moeilijk is, bijvoorbeeld met een probleem van een bewoner. We denken dan echt: hoe moeten we dat nou oplossen

met hem? En als we dan met de kerngroep om de tafel zitten en daarover praten, dan hebben we het gevoel dat we met hetzelfde bezig zijn.

Opvallend genoeg geeft de helft van de respondenten aan dat juist moeilijke situaties een samenbindende werking hebben op de gemeenschap. Het open gesprek over problemen van gasten of over conflicten in de gemeenschap creëert een gevoel van verbondenheid. 'Het is heel samenbindend om dit soort dingen samen aan te gaan', zegt een van de respondenten over de opvang van gasten, 'ik ervaar het met elkaar spreken daarover en het zoeken naar de juiste weg als heel samenbindend'. Open communicatie is dus van groot belang voor een harmonieuze manier van samen leven. Eduard zegt daarover: 'Soms zijn er conflicten, maar daar ga je het dan over hebben: wat gaan we doen? En als je er zo met z'n allen over gaat praten is dat hartstikke mooi'.

Sommige respondenten geven aan dat het soms wel doorzetten is om gemotiveerd te blijven. Er gebeuren in de gemeenschap ook dingen waar ze gedesilluseerd van worden. Omdat je echter in een gemeenschap woont, moet je verder met de relaties die er zijn. Conflicten kunnen niet langere tijd blijven bestaan. De respondenten noemen compromissen sluiten, uitpraten en verdragen als manieren om met het conflict om te gaan. Soms betekent dit ook echt pijn lijden, omdat je jezelf moet schikken in de overtuigingen van een andere persoon in de gemeenschap.

Een van de respondenten geeft aan dat crisissituaties je ook dwingen om de confrontatie aan te gaan met jezelf. 'Ze zeggen wel eens: "Als je gaat trouwen dan leer je jezelf kennen". Als je in een leefgemeenschap gaat wonen is dat nog wel een slagje erger', zegt ze daarover. Ze leert daarin van haar eigen gevoelens en ook van de manier waarop anderen handelen. Al met al is dat een verrijkend proces voor haar zelf.

H. EIGEN TIJD EN RUIMTE

Alle respondenten geven aandacht aan het belang van eigen ruimte en tijd binnen het gemeenschappelijke leven. Om het op de lange termijn vol te houden is dit voor hen onmisbaar. De gemeenschap moet een structuur kennen waarin de privé ruimte gewaarborgd is. Juist als je de ruimte hebt om je terug te trekken in de eigen privé sfeer dan kan je jezelf geven op de momenten dat je in de gemeenschap bent. In een van de

gemeenschappen hebben bewoners dan ook een eigen vakantiehuisje buiten de gemeenschap waarin ze zich van tijd tot tijd kunnen terugtrekken.

David: Donderdag is altijd mijn dag. Ik ben dan vrij en ik kook ook vaak voor mijzelf. Ik eet dan niet met de gemeenschap mee. Dat is lekker gewoon eventjes weg.

Femke: Je hebt behoefte om een plekje te hebben dat jouw plek is en waar jij veilig bent. Zonder dat zou het voor mij niet haalbaar zijn.

Deze citaten laten zien dat het leven in een leefgemeenschap zeker niet altijd makkelijk is voor bewoners. De problematiek van de buurt of van gasten kan de gemeenschap onder druk zetten. Verschillende respondenten geven aan dat ook gezinnen en jongeren in de gemeenschap hierdoor spanning en verdriet kunnen ervaren. Dit is een van de redenen dat het belangrijk is om je uit de gemeenschap te kunnen terug trekken in een privé ruimte om bij te kunnen komen. Zoals Femke vertelde wordt die privé ruimte dan een plek waar je veilig bent en die je in staat stelt je daarna weer te geven voor de gemeenschap. Het gemeenschapsleven kan soms dus ook minder veilig voelen. Dit is een van de schaduwkanten van de leefgemeenschap. Zoals ik echter onder het vorige kopje liet zien, hebben zulke moeilijke situaties juist ook vaak een samenbindende werking voor de gemeenschap.

Om privé ruimte en tijd te waarborgen is het belangrijk dat je kunt aangeven wat je grenzen zijn. Dat is iets wat verschillende respondenten hebben moeten leren.

Anna: Grenzen aangeven moet je wel leren in een woongroep. Je wordt gedwongen om dat te leren hier.

Eduard: Het leven in de leefgemeenschap heeft mij gevormd. Ik ben redelijk flexibel, maar ik kan ook moeilijk nee zeggen omdat ik heel veel dingen leuk vindt. Maar je zal wel eens nee moeten zeggen tegen dingen, anders krijg je veel te veel te doen.

Voor de lange termijn is het dus belangrijk dat je eigen ruimte en tijd hebt om jezelf terug te trekken en nieuwe energie op te doen om jezelf weer in te kunnen zetten voor de gemeenschap. Daarbij is het belangrijk dat je kunt aangeven wat je wel kunt en wat niet en wanneer je tijd voor jezelf nodig hebt.

4.4 DE BETEKENIS VAN TOEWIJDING AAN EEN PLAATS

Ik heb in de vorige paragraaf laten zien welke betekenis de toewijding aan een gemeenschap heeft voor bewoners. In deze paragraaf laat ik zien welke betekenis de toewijding aan een plaats heeft. De paragraaf is verdeeld in twee categorieën.

- a. De relatie van de leefgemeenschap tot de buurt;
- b. De duurzame toewijding aan de plek.

A. DE RELATIE VAN DE LEEFGEMEENSCHAP TOT DE BUURT

Het belang van de specifieke plaats verschilt per leefgemeenschap. Sommige leefgemeenschappen zetten vooral in op het opvangen van gasten en hebben daar zo hun handen vol aan dat ze de buurt waar ze zich in bevinden minder aandacht kunnen geven dan ze misschien zouden willen. Voor andere leefgemeenschappen is de plek heel belangrijk voor wat de gemeenschap doet.

Eduard: Wat we hier in de gemeenschap doen kan alleen maar op deze plek, denk ik. Je kan deze plek niet verplaatsen naar ergens anders. Sommige mensen die hier komen die voelen een bepaalde energie, zo zeggen ze dat. Alsof ze wat stiller worden. Ik denk dat de plek daar voor een groot deel verantwoordelijk voor is. Op een andere plek zou het heel anders zijn.

Sommige gemeenschappen zijn sterk gericht op de buurt waar ze zich in bevinden. Ze proberen een functie te vervullen in de buurt. ‘De leefgemeenschap is een open huis: een klooster met een straat erdoor’, zegt David daarover. En Benjamin zegt: ‘Het ideaal is om een spirituele, gastvrije plek te zijn in de buurt’. De leefgemeenschappen staan open voor buurtbewoners die gezelligheid of steun zoeken. Zo zijn er in een van de gemeenschappen bijvoorbeeld maaltijden waar buurtbewoners ook voor worden uitgenodigd. Ook is het ochtend- en avondgebed toegankelijk voor mensen uit de buurt. Veel van de leefgemeenschappen maken deel uit van netwerken die bestaan in de buurt. Ze stellen hun ruimtes vaak beschikbaar voor allerlei activiteiten die in de buurt plaatsvinden zoals een voedselbank, huiswerkbegeleiding, politieke vergaderingen of de repetities van een koor.

B. DE DUURZAME TOEWIJDING AAN DE PLEK

In zulk soort activiteiten blijkt een toewijding aan de plek waar de gemeenschap zich bevindt. Respondenten geven verschillende redenen waarom ze zich willen toewijden aan een plek en daar blijven. Een woord dat daarbij terug komt is roeping, ook al verwoorden respondenten dat voorzichtig.

David: Dat blijven heeft ook wel te maken met het gevoel dat ik nu eventjes niet weg kan. Ik heb hier een taak te doen. En ik wil ook blijven. Misschien is het dan toch een roeping. Ik ben hier ook thuis.

Femke: Je moet wel het gevoel hebben van: dit is de plek waar God mij geroepen heeft. Ik heb nooit een stem gehoord, maar ik heb wel het gevoel gehad: hier ben ik toe geleid. En dit is de plek waar ik thuis ben.

Door de duurzame toewijding aan de plek ontstaat een stabiliteit die houvast biedt aan bewoners zelf en aan gasten. Verschillende respondenten geven aan dat ze het belangrijk vinden een soort vast punt te zijn waar mensen terug kunnen komen en waar ze dan weer dezelfde gezichten zien. De kernbewoners van de leefgemeenschap vormen zo een stabiele factor te midden van de steeds wisselende groep gasten. 'Ik ben hier tot jij terug komt', zei een kernbewoner eens tegen een gast die vertrok.

Bij een van de gemeenschappen komen gasten soms na tientallen jaren terug. Ze zien dan tot hun verbazing dat er nog heel veel hetzelfde is. 'Mij geeft dat een gevoel van houvast', zegt de bewoner die ik daar sprak, 'Je komt ergens terug en je denkt: "alles is veranderd, maar sommige dingen zijn gelukkig nog hetzelfde'. Deze leefgemeenschap stelt zich door haar duurzame toewijding aan een plek op als een plaats van continuïteit en betrouwbaarheid te midden van een veranderende stedelijke context. Juist in een maatschappelijke context van verandering en vluchtigheid is deze houding voor veel leefgemeenschappen van belang.

5. EEN SOCIOLOGISCH PERSPECTIEF: STABILITAS IN EEN NETWERKSAMENLEVING

Dit hoofdstuk is het eerste in een drieluik van hoofdstukken. In elk van die drie hoofdstukken breng ik de resultaten van mijn onderzoek in gesprek met een bepaald perspectief. De bedoeling daarvan is om verschillende aspecten van de betekenis van *stabilitas* voor christelijke leefgemeenschappen aan het licht te brengen. Op die manier probeer ik zo veel mogelijk recht te doen aan de betekenisrijkdom die de praktijken met zich meebrengen (vgl. §3.3). In dit hoofdstuk breng ik een sociologisch perspectief in. Ik breng de resultaten van de interviews in gesprek met ideeën over netwerksamenleving van de Nederlandse socioloog Jan van Dijk (Van Dijk, 2012).

5.1 NETWERKSAMENLEVING

Jan van Dijk interpreteert de hedendaagse manier van samenleven als een netwerksamenleving. Hij definieert netwerksamenleving als volgt:

‘A modern type of society with an infrastructure of social and media networks that characterizes its mode of organization at every level: individual, group/organizational and societal. Increasingly, these networks link every unit or part of this society (individuals, group and organizations). In westerns societies, the individual linked by networks is becoming the basic unit of the network society. In eastern societies, this might still be the group (family, community, work team) linked by networks.’ (Van Dijk, 2012, p. 24).

Het concept netwerksamenleving is dus veelomvattend. Het wordt door Van Dijk in verband gebracht met een breed scala aan thema's, zoals economie, politiek, cultuur en psychologie. Voor mijn onderzoek is het vooral interessant om te bekijken welke sociale structuur de netwerksamenleving met zich meebrengt. Dit vormt namelijk de sociale omgeving waar christelijke leefgemeenschappen in Nederland zich in bevinden. Ik wil in dit hoofdstuk de praktijken van leefgemeenschappen plaatsen in het kader van de sociale structuur van de samenleving waarin ze zich bevinden. De bedoeling is om erachter te komen welke overeenkomsten en welke verschillen zich dan voordoen en hoe we *stabilitas* in christelijke leefgemeenschappen kunnen interpreteren als onderdeel van de grotere sociale structuur

van de samenleving. De opbouw van het hoofdstuk is als volgt. Ik bespreek in de volgende paragrafen een aantal onderdelen van de sociale structuur van de netwerksamenleving. Bij elk onderdeel breng ik mijn onderzoeksresultaten in gesprek met de theorie van Jan van Dijk.

5.2 CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN, NETWERKEN EN INDIVIDUALISATIE

VAN EEN MASSASAMENLEVING NAAR EEN NETWERKSAMENLEVING

Belangrijk in de sociologie van Van Dijk is dat hij verschil maakt tussen een netwerksamenleving en een massasamenleving, die historisch gezien aan de netwerksamenleving vooraf ging. Een massasamenleving is een samenleving die op alle niveaus georganiseerd is door groepen, organisaties en gemeenschappen (Van Dijk, 2012, p. 43). Deze vorm van samenleven ontstond tijdens de industriële revolutie, toen veel mensen in steden terecht kwamen. In de dorpen waar men vandaan kwam hadden mensen geleefd in traditionele, hechte gemeenschappen. Toen ze in de steden terecht kwamen bleven die gemeenschappen bestaan. Zulke gemeenschappen werden de bouwstenen voor de samenleving die ontstond. Collectieven, zoals het gezin of familieverbanden werden dus de basis van de samenleving. Deze collectieven waren relatief homogeen in hun karakteristieken en structuur. Zo bestond het gezin over het algemeen uit een vader, moeder en een heel aantal kinderen. De collectieven bevonden zich op een specifieke plek en waren relatief sterk op zichzelf gericht. De banden tussen collectieven waren zwak, maar intern was de solidariteit hoog en was er een hoge mate van inclusiviteit (Van Dijk, 2012, pp. 43-45).

In de loop van de 20^e eeuw is deze massasamenleving vervangen door een netwerksamenleving. In een proces van individualisering is nu het individu de basiseenheid van de maatschappij geworden ten koste van het collectief. Die traditionele collectieven fragmenteren en verliezen interne cohesie. Ze maken plaats voor allerlei andere soorten van gemeenschappen die ontstaan via sociale netwerken en via media zoals Facebook. Individuen participeren in sociale netwerken die veel minder duidelijk omschreven zijn dan de traditionele collectieven. Je hoort niet bij deze netwerken doordat je erin geboren wordt en erin opgroeit, maar je kunt er bij horen door zelf het contact te zoeken met wie je maar

wilt. De grenzen van tijd en ruimte zijn daarbij minder relevant geworden als gevolg van de mogelijkheden van social media. Dit individuele netwerken openen grote mogelijkheden voor zelfontplooiing en autonomie. Een keerzijde hiervan is dat wie er niet in slaagt om deel te worden van netwerken geïsoleerd kan raken. In de netwerksamenleving is minder sprake van solidariteit dan in de massasamenleving. (Van Dijk, 2012, pp. 45-47).

CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN EN NETWERKEN

We hebben dus te maken met een historische ontwikkeling van een massasamenleving naar een netwerksamenleving, die zich in de vorige eeuw in Nederland voltrokken heeft. De vraag is hoe de praktijk van christelijke leefgemeenschappen vandaag de dag zich verhoudt tot deze netwerkcultuur.

Wat direct opvalt in de interviews is dat alle leefgemeenschappen deel uitmaken van een veelheid van netwerken. Dat kunnen burennetwerken zijn, netwerken in de stad, netwerken van hulpverlenende instanties, netwerken van christenen of netwerken van kerkelijke, culturele of sociale activiteiten. Leefgemeenschappen zijn daarom geen min of meer gesloten groepen die vooral op de eigen mensen gericht zijn, zoals dat in de collectieven van de massasamenleving het geval was. Als onderdeel van netwerken leveren leefgemeenschappen een eigen bijdrage die overeenkomt met hun motieven en overtuigingen. Wat betreft hun participatie in netwerken passen christelijke leefgemeenschappen in Nederland helemaal in de netwerksamenleving.

CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN EN INDIVIDUALISATIE

Op een ander gebied verhouden leefgemeenschappen zich kritischer tot de netwerksamenleving. De kritiek van leefgemeenschappen op de huidige cultuur is onder andere kritiek op de individualisatie die samenhangt met de netwerksamenleving. Van Dijk noemt dit netwerk individualisatie (Van Dijk, 2012, p. 181).

Verschillende respondenten laten zich kritisch uit over deze individualiserende tendens van de maatschappij. Die kritiek heeft twee kanten. Enerzijds willen ze zelf als single of als gezin een gemeenschap vormen met anderen. Ze vinden het waardevol om verbonden te zijn met anderen in een gemeenschapsverband. Dit vormt een alternatief voor de meer vluchtige relaties in een netwerkverband. De meer individualistische manier van leven die daarbij

hoort kan hen niet bevredigen. Het gemeenschappelijke leven voelt voor hen authentieker dan een individueel bestaan. Het andere punt van kritiek op individualisatie is het verlies van solidariteit dat daarbij komt kijken. De meeste leefgemeenschappen organiseren gastenopvang. Daarmee willen ze solidair zijn met mensen die niet mee kunnen komen in de wereld van de netwerken. Juist diegene die het even niet lukt om deel uit te maken van de goede netwerken heeft behoefte aan een gemeenschap die solidair met hem is.

Op dit gebied kunnen we christelijke leefgemeenschappen interpreteren als protestbewegingen binnen de netwerksamenleving. De vorm die het protest krijgt is een alternatieve gemeenschappelijke manier van leven, waarbinnen meer onderlinge betrokkenheid en onvoorwaardelijke solidariteit is dan in reguliere netwerken. Wat dit betreft delen leefgemeenschappen kenmerken met de collectieven die in de massasamenleving aanwezig waren.

Er is in christelijke leefgemeenschappen dus minder sprake van netwerk individualisatie, maar eerder van wat je netwerk collectivisme zou kunnen noemen. De leefgemeenschappen functioneren volop als deel van netwerken, maar niet als individu maar als gemeenschap. Dit is wat Van Dijk in zijn bovenstaande definitie van netwerksamenleving toeschreef aan oosterse culturen: een netwerk waarin niet het individu, maar de gemeenschap de belangrijkste bouwsteen is.

De nadruk op gemeenschap gaat voor geen van de respondenten ten koste aan de eigen individualiteit. De manier waarop je deel van de gemeenschap wordt is allereerst een eigen keuze. Het wordt niet, zoals in de traditionele collectieven, bepaald door geboorte. Ten tweede wordt binnen de leefgemeenschappen alle ruimte gegeven aan individuele gaven, talenten en interesses. Respondenten ervaren het gemeenschappelijke leven als verrijkend en vormend voor hun individualiteit. De aandacht voor individualiteit is een verschil tussen hedendaagse christelijke leefgemeenschappen en traditionele collectieven.

5.3 CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN, PUBLIEKE RUIMTE EN PRIVÉ RUIMTE

Jan van Dijk noemt nog een ander verschil tussen de massasamenleving en de netwerksamenleving. Dit is de manier waarop de publieke ruimte zich verhoudt tot de privé ruimte. In de massasamenleving was de publieke ruimte gekoppeld aan een specifieke

plaats, bijvoorbeeld het marktplein. De publieke ruimte was daarbij duidelijk onderscheiden van de privé ruimte. In de netwerksamenleving is het idee van publieke ruimte veranderd. De ruimte hoeft nu niet meer een specifieke plek te zijn, er kunnen bijvoorbeeld ook allerlei media worden ingeschakeld om publieke ruimtes te creëren. Privé en publiek lopen nu ook meer in elkaar over. Het publieke leven komt via media het persoonlijke leven binnen en het privé leven wordt publiekelijk gedeeld via social media (Van Dijk, 2012, pp. 190-191). Van Dijk observeert in het geheel van de netwerksamenleving een vervagen van grenzen die in de massasamenleving duidelijker getrokken konden worden. Het gaat volgens hem om grenzen tussen macro-, meso- en microniveaus van het sociale leven, tussen publieke en privé ruimtes en tussen de ruimte van leven, werken, studeren en recreëren (Van Dijk, 2012, p. 176).

Leefgemeenschappen hebben zowel kenmerken van een publieke ruimte als van een privé ruimte. Als gevolg van hun gastvrijheid zijn het plekken waar allerlei mensen en groepen elkaar ontmoeten. Daarmee zijn het publieke ruimtes. Tegelijk is de leefgemeenschap een plek waar mensen wonen en dus hun privé leven leiden. We zien in leefgemeenschappen dan ook dat publiek en privé beide aanwezig zijn en de grens daartussen niet zo duidelijk te trekken is. Verschillende respondenten zijn ook kritisch op een al te sterke scheiding tussen een privé sfeer en een publieke sfeer. De reguliere manier van leven in de samenleving trekt volgens hen muren op rond een privé leven achter een voordeur en rond een privé mening. Deze scheiding tussen privé en publiek maakt het moeilijk om in de samenleving in praktijk wil brengen wat je drijft. Omdat dit laatste belangrijk voor hen is, is het ook waardevol om in de eigen privéomgeving een publieke functie te kunnen hebben.

Aan de andere kant blijft privé ruimte van groot belang voor de haalbaarheid van het gemeenschapsleven (vgl. §4.3h). Om het vol te houden in de leefgemeenschap is het belangrijk dat de publieke ruimte niet helemaal doordringt tot in de privé ruimte en er toch een afgebakende privé ruimte over blijft. We zien in leefgemeenschappen daarom een herdefiniëring van de grens tussen publieke ruimte en privé ruimte. Hoewel de grens tussen publieke en privé ruimte minder scherp te trekken is, blijft deze wel bestaan en blijft er een stukje ruimte en tijd over dat echt privé is. Volgens Van Dijk geldt dit voor het geheel van de netwerksamenleving. Er blijft op een iets minder duidelijke manier een onderscheid tussen publieke ruimte en privé ruimte bestaan (Van Dijk, 2012, p. 191).

5.4 CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN, TIJD EN PLAATS

Anthony Giddens heeft het concept *time-space distantiation* ingevoerd om te beschrijven hoe de horizonnen van tijd en plaats in de geschiedenis van de mensheid steeds meer uitgebreid werden. De menselijke samenlevingen begonnen bij interactie van mensen die in plaats en tijd dicht bij elkaar waren, maar door middel van het bewaren van informatie voor later en het verzenden van informatie over grotere afstanden werden de grenzen van tijd en plaats steeds verder opgerekt. In de huidige samenleving verbinden globale netwerken mensen over de hele wereld en kunnen enorme hoeveelheden informatie opgeslagen worden gedurende lange tijd. Met betrekking tot communicatie worden tijd en ruimte vandaag de dag dus op een bepaalde manier overstegen. Je zou kunnen denken dat tijd en ruimte daarmee minder belangrijk worden voor mensen. Mensen zijn er namelijk minder afhankelijk van voor hun communicatie. Volgens Van Dijk is dat echter een misverstand. Doordat mensen plaats en tijd kunnen overstijgen via virtuele netwerken worden ze zich volgens hem juist sterker bewust van tijd en plaats (Van Dijk, 2012, pp. 172-173).

Van Dijks observatie lijkt in leefgemeenschappen bevestigd te worden. Tijd en plaats zijn in de leefgemeenschap zaken waar heel bewust over wordt nagedacht. Wat betreft tijd hanteren leefgemeenschappen structuren van dagelijkse of wekelijkse gebedstijden. Zoals ik in het vorige hoofdstuk beschreef, zijn dat belangrijke momenten van bewustwording. De onderlinge verbondenheid van de gemeenschap wordt hier op een bijzonder manier beleefd. Wat betreft plaats bevinden leefgemeenschappen zich op een specifieke, fysieke plek die in de meeste gevallen bepalend is voor wat de leefgemeenschap doet. Veel leefgemeenschappen richten zich bewust op de plaats waar ze zich bevinden en reflecteren ze op de vraag wat die plaats nodig heeft. In het kader van de theorie van Jan van Dijk kan de aandacht die leefgemeenschappen schenken aan concrete tijd en fysieke plaats geïnterpreteerd worden als een gevolg van een grotere bewustheid van tijd en plaats die ontstaan is door digitale mogelijkheden om tijd en plaats te overstijgen.

5.5 CONCLUSIE: DE INSTABILITEIT VAN DE NETWERKSAMENLEVING EN DE STABILITEIT VAN CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAPPEN

Van Dijk interpreteert de netwerksamenleving als een instabiele vorm van samenleven. Hij noemt hier een heel aantal voorbeelden van: in de economie hebben we te maken met een instabiele markt, die grotendeels onvoorspelbaar en oncontroleerbaar is. In de politiek hebben we te maken met grote aantallen zwevende kiezers die de politieke landkaart in een dag compleet kunnen laten veranderen. In het sociale leven zijn vriendschappen vluchtiger geworden. Ze worden snel gesloten of verbroken. In de cultuur ontstaan zomaar botsingen tussen subculturen of religies. In de media komen heel snel allerlei hypes voorbij, die plotseling heel veel invloed kunnen krijgen, maar ook snel weer voorbij gaan. In ecosystemen en computernetwerken kunnen ziekte of virussen zich razendsnel verspreiden (Van Dijk, 2012, pp. 206-207).

Een reden voor de instabiliteit kan volgens Van Dijk een te grote mate van verbondenheid zijn. Als verbindingen in een netwerk toenemen, dan neemt over het algemeen ook de flexibiliteit en aanpassingsbereidheid van het netwerk toe. Dat gebeurt echter maar tot een bepaalde grens. Als er te veel verbindingen ontstaan, wordt het voor het netwerk bijna onmogelijk om nog te veranderen, omdat iedereen een mening kan ventileren en er niet naar iedereen geluisterd kan worden. Dit brengt een soort verlamming teweeg in het netwerk waardoor het netwerk zich moeilijk aanpast. Daarmee kan instabiliteit in het netwerk zich moeilijk herstellen en neemt instabiliteit zelfs toe (Van Dijk, 2012, pp. 207-208).

Als ik samenvat wat er in de vorige paragrafen gezegd is dan blijkt dat te midden van een instabiele vorm van samenleven christelijke leefgemeenschappen verschillende vormen van stabiliteit bieden. Die stabiliteit krijgt vorm op drie gebieden. Het is stabiliteit in de onderlinge relaties in de gemeenschap, stabiliteit in de relatie tot gasten en stabiliteit met betrekking tot de tijd en plaats. Op die drie gebieden vormen leefgemeenschappen een alternatief voor de instabiliteit van de netwerksamenleving.

De manier waarop bewoners van leefgemeenschappen de onderlinge relaties duiden, heb ik in het vorige hoofdstuk uitgebreid beschreven. Het zijn geen vluchtige verbindingen in een netwerk, die naar eigen inzicht makkelijk aangegaan of verbroken worden. De relaties worden meer vormgegeven naar het model van de collectieven van de massamenleving

waar een zekere onvoorwaardelijkheid en duurzaamheid in zat, omdat je in het collectief geboren was. Hoewel de relaties in leefgemeenschappen meestal niet gegeven zijn met geboorte, maar tot stand komen door een eigen keus, zijn onvoorwaardelijkheid en duurzaamheid wel kernwoorden. Dit geeft de stabiliteit in de gemeenschap vorm. Dat geldt ook voor de tweede vorm van stabiliteit. Voor anderen die in moeilijkheden raken willen leefgemeenschappen een stabiele solidariteit bieden die niet afhankelijk is van het vermogen van gasten om zelf netwerken te onderhouden. Dit is een alternatief voor de isolatie waar mensen in de netwerksamenleving in terecht kunnen komen als het ze niet lukt om hun netwerken adequaat in te schakelen.

Zoals ik zei past een bewuste omgang met tijd en plaats in de huidige samenleving. Toch is een duurzame toewijding voor langere tijd minder gebruikelijk geworden, zoals de vele zwevende kiezers in de politiek laten zien. Stabiliteit met betrekking tot tijd en plaats houdt in dat bewoners zich voor langere tijd committeren aan de leefgemeenschap, zodat op die plaats dezelfde mensen blijven en de plek een stabiele factor in de wijk is.

Deze vormen van stabiliteit vormen alternatieven voor aspecten van de gangbare sociale structuur van een netwerkcultuur. Jan Hendriks spreekt daarbij zelfs van 'een tegencultuur' en 'een tegenover' (Hendriks, 2001, p. 126). Het alternatief dat *stabiliteit* biedt voor de gebruikelijke cultuur wordt ook door Marti en Ganiel opgemerkt (Marti & Ganiel, 2014, p. 149). De groeiende aandacht voor leefgemeenschappen en de nieuwe leefgemeenschappen die gesticht worden, geven aan dat er in de samenleving en in de kerk behoefte is aan dit alternatief. Daarmee wordt het alternatief ook een kritische vraag aan de netwerksamenleving: is deze instabiele vorm van samen leven uiteindelijk goed voor de mens?

6. EEN HISTORISCH PERSPECTIEF: DE REGEL VAN BENEDICTUS

Dit hoofdstuk is het tweede van een drieluik, waarin ik de praktijk van *stabilitas* met behulp van verschillende perspectieven interpreteer. Het perspectief van dit hoofdstuk wordt gevormd door een eeuwenoude bron, een tekst met aanwijzingen en richtlijnen voor het kloosterleven: de Regel van Benedictus. Wie het over *stabilitas* van leefgemeenschappen heeft, kan eigenlijk niet om deze regel heen. *Stabilitas* vormt een karakteristiek van de Regel en geen enkele voorafgaande kloosterregel heeft dit aspect van het gemeenschappelijke leven zo benadrukt als juist de Regel van Benedictus (Rees, 1980, p. 137). Dat is de reden dat ik hier deze brontekst gebruik als theoretisch kader voor de interpretatie van *stabilitas* in christelijke leefgemeenschappen in Nederland.

Na een korte inleiding op de Regel in de eerste paragraaf, laat ik in de tweede paragraaf zien welke spiritualiteit en theologie Benedictus hanteert in zijn begrip van *stabilitas*. Ik ga daarbij niet uitgebreid in op de historische achtergrond van de Regel, omdat dit een te omvangrijk veld is voor dit onderzoek. Voor mijn interpretatie baseer ik me voornamelijk op een boek dat is geschreven door een grote groep Engelse Benedictijner theologen onder redactie van Daniel Rees (Rees, 1980). Het boek verwoordt een theologie van het monastieke leven vandaag de dag vanuit het perspectief van de Benedictijner traditie. Als brontekst gebruik ik een Nederlandse vertaling van de Regel door Vincent Hunink (Hunink, 2000). Nadat ik het perspectief van Benedictus besproken heb, breng ik het in gesprek met de praktijk zoals ik die aangetroffen heb in de interviews. Zo wordt duidelijk welke overeenkomsten en verschillen er tussen deze twee zijn. Het is de bedoeling om te onderzoeken op welke manier de aloude ideeën en idealen van Benedictus vorm krijgen in de hedendaagse praktijk en op welke manier ze hierdoor worden aangevuld, gecorrigeerd of vervangen.

6.1 KORTE INLEIDING OP DE REGEL VAN BENEDICTUS

De auteur van de Regel is Benedictus van Nursia, die de tekst in de zesde eeuw na Christus opstelde (Hunink, 2000, p. 86). Er werden toen al meerdere eeuwen kloosterregels geschreven om het kloosterleven te reguleren. Het gezamenlijke kloosterleven van christelijke mannen of vrouwen was begonnen bij de Egyptenaar Pachomius die in de vierde

eeuw het eerste klooster stichtte (Hunink, 2000, pp. 86-87). Benedictus nam kennis van de voorgaande kloosterregels en schreef zelf een Regel die de eerdere regels samenvatte. In de loop van de geschiedenis werd duidelijk dat de Regel van Benedictus zijn voorgangers in betekenisrijkdom en spirituele wijsheid oversteeg. In de geschiedenis van de monastiek heeft de Regel geen voorganger of opvolger gekend die hem in statuur of gezag evenaarde. Latere regels beschouwden zich vooral als interpretaties van Benedictus' Regel (Rees, 1980, pp. 52-53).

Natuurlijk is de Regel afkomstig uit een bepaalde tijd en plaats en draagt hij daarvan de sporen. Ondanks dat heeft de Regel tijd en plaats oversteegen door relevantie te krijgen in een veelheid aan contexten. De belangrijkste reden hiervoor is dat Benedictus in zijn Regel gevoelig is voor de context waar kloosters en mensen zich bevinden. Benedictus wil kloosterlingen helpen om de gezaghebbende Schriftwoorden in hun eigen context in praktijk te brengen. Hij stelt daarbij niet een objectieve norm, maar schenkt volop aandacht aan de subjectiviteit van de lezer en zijn persoonlijke behoefte (Rees, 1980, pp. 51-54). In de hele Regel valt op dat Benedictus gevoelig is voor de persoonlijke verschillen tussen mensen en hun zwakheden. Zijn Regel is dan ook niet bedoelt als juk van regels, dat zwaar op de schouders rust. Het is een leidraad, 'een kleine regel voor beginners', in Benedictus' eigen woorden (Hunink, 2000, p. 83).

6.2 STABILITAS IN DE REGEL

Ik concentreer me nu op de manier waarop *stabilitas* een rol speelt in het geheel van Benedictus' spiritualiteit en theologie. Dat grotere geheel kan ik in het kader van deze scriptie niet helemaal bespreken. Ik verwijs daarvoor naar het boek *Een levensregel voor beginners* van Wil Derkse (Derkse, 2004). Dit boek geeft een toegankelijke inleiding op Benedictus' denken.

Zoals ik al gezegd heb, is de nadruk op *stabilitas* een karakteristiek van de Regel. Samen met dagelijkse bekering van het leven en gehoorzaamheid vormt *stabilitas* de kern van de gelofte die Benedictijner monniken afgelegd hebben (Rees, 1980, p. 137). Aan het begin van de scriptie (§1.5) gaf ik als werkdefinitie van *stabilitas*: *Stabilitas* kan je vertalen als 'bestendigheid'. Het gaat bij *stabilitas* om een van harte volgehouden en bestendig commitment (Derkse, 2004, p. 42). Met behulp van een historische bron kunnen we deze

definitie nu verder uitwerken en misschien corrigeren om zo tot een vollediger Benedictijner definitie van *stabilitas* te komen. Wat bedoelde Benedictus met *stabilitas*? En waarom vond hij juist dat zo belangrijk?

Benedictus schrijft zijn Regel voor mensen die zich willen toewijden aan het waarachtige zoeken van God. In zijn proloog zegt hij: 'Mijn betoog is gericht tot jou, wie je ook bent, die afstand doet van zijn eigen wil en als soldaat van Christus de Heer en ware Koning de krachtige roemrijke wapens van de gehoorzaamheid opneemt' (Hunink, 2000, p. 9). Het kloosterleven is voor Benedictus een levenswijze die dit zoeken naar God op een consequente manier mogelijk maakt. 'Wij gaan een school stichten voor de dienst aan de Heer', zegt hij, '[...] Laten we dus nooit afwijken van wat Hij ons onderwijst en in het klooster zijn leer aanhouden tot de dood'. (Hunink, 2000, p. 12).

De levenswijze van het klooster draait om gehoorzaamheid. Het gaat erom voortdurend gehoor te geven aan de verzoeken van de abt en van andere broeders. De bedoeling van Benedictus is dat de kloosterling in deze gehoorzaamheid volhardt. Ook in tijden van moeilijkheden of tegenslag moet de monnik zich blijven toewijden aan zijn zoektocht naar God door zich te blijven voegen in de structuur van het gemeenschappelijke leven (Rees, 1980, p. 137). Langs deze weg krijgt de monnik volgens Benedictus deel aan het koninkrijk van God. De moeilijkheden die hij hierin te verduren heeft, laten hem delen in het lijden van Christus en leiden hem zo naar God (Hunink, 2000, p. 12). Volharding in de zoektocht naar God binnen de gegeven structuren en het gemeenschappelijke leven is wat Benedictus bedoelt met *stabilitas* (Rees, 1980, p. 137).

Daniel Rees werkt verschillende aspecten van *stabilitas* bij Benedictus uit. Het belangrijkste en meeste centrale aspect is een innerlijke, persoonlijke stabiliteit. Het gaat Benedictus erom dat de monnik toegewijd blijft aan zijn zoektocht naar God en hierin geduldig volhardt, ondanks allerlei tegenslagen en teleurstellingen die op zijn pad komen. Dit is de manier waarop de monnik, naar het woord van Jezus, zijn kruis opneemt en Christus navolgt (Rees, 1980, p. 138).

In de praktijk van het leven krijgt deze toewijding op twee manieren vorm, namelijk in toewijding aan een gemeenschap en toewijding aan een plek. Omdat de kloosterlingen zich allemaal persoonlijk toegewijd hebben aan het zoeken van God, wijden ze zich hier ook

gemeenschappelijk aan toe. Daarmee wijden ze zich ook toe aan elkaar. Zo wordt het een gezamenlijke zoektocht. *Stabilitas* betekent daarom dat mensen een gemeenschap vormen en hierbij blijven ondanks mogelijke tekortkomingen en moeilijkheden. Omdat de monnik de ander nodig heeft om te geloven, helpt het blijven in de gemeenschap hem in zijn zoektocht naar God. De monnik '[...] needs his brothers to express his love for Christ; he needs them if he is to hear the word of God proclaimed; and he needs them in order to communicate and share the word of God which he has himself received' (Rees, 1980, pp. 139-140)

Daarnaast betekent *stabilitas* ook de toewijding aan een locale plek. Door op een bepaalde plek en in een bepaalde groep te blijven, krijgt de monnik gelegenheid om te wortelen. Deze situatie van bekendheid en vertrouwdheid stelt hem in staat te reflecteren op zichzelf en op zijn zoektocht. De bekendheid van de structuur van leven helpt hem om zich helemaal te kunnen richten op het zoeken van Gods Koninkrijk (Rees, 1980, pp. 140-141). Het belangrijkste element van *stabilitas* blijft echter de innerlijke attitude van volharding. Dit is waar de monnik zich zijn leven lang aan toewijdt.

Mijn werkdefinitie van *stabilitas* was: *Stabilitas* is een van harte volgehouden en bestendig commitment (Derkse, 2004, p. 42). Op basis van deze verkenning van Benedictus' theologie kan ik deze definitie nu verder invullen. Bij *stabilitas* gaat het Benedictus om duurzame relaties met een gemeenschap en een plaats, als een zichtbare, uiterlijke vorm van *stabilitas*. Aan de basis daarvan staat de innerlijke, persoonlijke kant van *stabilitas*. Dat is de persoonlijke toewijding van het hart aan de zoektocht naar God. Deze innerlijke en persoonlijke toewijding is voor Benedictus de kern en de bron van *stabilitas*. In een Benedictijnse definitie van *stabilitas* moet zowel de innerlijke als de uiterlijke *stabilitas* een plaats krijgen als twee kanten van dezelfde toewijding. Zonder de toewijding van het hart kan de monnik *stabilitas* nooit echt in praktijk brengen, hoezeer hij zich ook committeert aan de gemeenschap en de plaats.

6.3 BENEDICTUS' STABILITAS-BEGRIIP IN DE CHRISTELIJKE LEEFGEMEENSCHAP

Benedictus' invulling van *stabilitas* heeft dus een innerlijk en een uiterlijk aspect. In deze paragraaf onderzoek ik of deze aspecten in de hedendaagse praktijk van de leefgemeenschap een rol spelen en zo ja op welke manier. Het doel hiervan is om beter te begrijpen op welke manier *stabilitas* een rol speelt in hedendaagse leefgemeenschappen.

INNERLIJKE EN UITERLIJKE STABILITEIT IN LEEFGEMEENSCHAPPEN

Zoals ik in het vierde hoofdstuk beschreef (§4.3b.d) blijken bewoners van leefgemeenschappen opvallend helder te kunnen formuleren wat hun geloofsovertuigingen en idealen zijn. Het is voor hen van groot belang om de heldere en sterke overtuigingen die ze hebben in praktijk te kunnen brengen in het dagelijks leven. De leefwijze van een leefgemeenschap leent zich daarvoor hen goed voor.

In het kader van Benedictus' theologie kan je deze passie van bewoners om geloofsovertuigingen en idealen in de praktijk te brengen, interpreteren als een vorm van innerlijke *stabilitas*. Wat Benedictus van zijn monniken verlangde, was een duurzaam commitment aan een hun basisovertuiging. In de praktijk van de leefgemeenschap zien we eenzelfde soort commitment, een verlangen om bepaalde overtuigingen in praktijk te brengen, ondanks moeilijkheden en teleurstellingen. Innerlijke *stabilitas* is dus een van de aspecten van *stabilitas* in christelijke leefgemeenschappen in Nederland.

Net als in Benedictus' klooster komt het gezamenlijke leven tot stand doordat personen elkaar nodig hebben om hun overtuigingen in praktijk te kunnen brengen. De uiterlijke *stabilitas* van commitment aan de gemeenschap en aan de plaats komt daarom voort uit de persoonlijke, innerlijke *stabilitas*. Net als in Benedictus' kloosters zien we in hedendaagse leefgemeenschappen innerlijke en uiterlijke aspecten van *stabilitas* die nauw samenhangen. De manier waarop *stabilitas* in de praktijk van toen en nu functioneert, lijkt dus opvallend veel op elkaar.

VERSCHILLEN TUSSEN DE HEDENDAAGSE PRAKTIJK EN BENEDICTUS' STABILITAS

De huidige praktijk laat zien dat de invulling die Benedictus aan innerlijke stabiliteit geeft niet de enige mogelijke invulling is. De idealen waar bewoners zich vandaag de dag aan committeren zijn meer divers, dan Benedictus voor ogen stond. Voor hem had de volharding van het hart vooral betrekking op de persoonlijke zoektocht naar God via een weg van spirituele groei, waarlangs de ziel deel zou krijgen aan het Koninkrijk van God. In de huidige praktijk ligt hierop minder nadruk. Geestelijke of spirituele groei wordt door veel respondenten wel genoemd als proces dat plaatsvindt in het leven in de leefgemeenschap. Het motiveert hen om zich aan de gemeenschap te blijven verbinden en het maakt hen blij.

Het was echter voor geen van de respondenten het belangrijkste motief om toe te treden tot de leefgemeenschap. De motieven die ze noemen, vinden een brandpunt in het kernwoord solidariteit: Solidariteit op basis van de liefde van Jezus Christus, solidariteit met mensen die het moeilijk hebben en solidariteit met de natuur die het zwaar te verduren heeft. De innerlijke *stabilitas* richt zich vandaag de dag dus in eerste instantie op solidariteit.

Een ander verschil tussen Benedictus en de huidige praktijk is dat Benedictus denkt in termen van een levenslang commitment. Voor hem verbindt de monnik zich met zijn gelofte levenslang aan het gaan van een spirituele weg richting God. Afhaken komt voor de monnik dan ook dicht in de buurt van stoppen met het zoeken naar God en daarmee wordt het een heel ernstige zaak. Zoals ik al zei wordt het leven in een leefgemeenschap vandaag de dag veel minder exclusief verbonden aan het gaan van een spirituele weg naar God. Het commitment aan de leefgemeenschap valt vandaag de dag niet samen met een commitment aan God. Het is daarom een reële mogelijkheid om de leefgemeenschap na verloop van tijd weer te verlaten. Ook in de leefgemeenschap waar een gelofte voor het leven wordt afgelegd valt dit commitment niet samen met het commitment aan God. Ook dan zijn er situaties mogelijk waarbij het commitment van de gemeenschap verbroken moet worden, zonder dat dit voor de betreffende persoon een breuk met God betekent.

Kortom, de invulling die Benedictus geeft aan het begrip *stabilitas*, helpt om in de leefgemeenschap de samenhang te zien tussen het innerlijke commitment aan bepaalde overtuigingen en het uiterlijke commitment aan elkaar en aan de plaats. Ondanks de eeuwen die ons van Benedictus scheiden, lijkt een gedeelde innerlijke overtuiging nog steeds de basis van de gemeenschapsvorming. Het verschil in culturele, maatschappelijke en theologische context heeft wel geleid tot een verandering in de inhoud van die innerlijke overtuiging en de aard van het uiterlijke commitment.

7. EEN THEOLOGISCHE PERSPECTIEF: EEN THEOLOGIE VAN *STABILITAS*

Dit laatste perspectief van het drieluik geeft een theologische interpretatie van de praktijken van *stabilitas* in christelijke leefgemeenschappen. Ik doordenk met behulp van theologische concepten op welke manier *stabilitas* een plek krijgt in het verhaal van God en mensen dat door de theologie wordt verteld. Op deze manier kan mijn praktijkonderzoek een bijdrage leveren aan een theologie van de kerk: ecclesiologie. In de dogmatiek ontstaat steeds meer ruimte om een dergelijk empirische perspectief deel te laten zijn van de theologisch reflectie (Van den Brink & Van der Kooi, 2012, pp. 523-524).

De vooronderstelling daarbij is dat leefgemeenschappen geïnterpreteerd kunnen worden als vormen van kerk. De reden daarvoor is dat het concept 'kerk' betrekking heeft op meer dan alleen de bekende geïstitutionaliseerde vormen. Overal waar de Geest werkt, ontstaan vormen van kerk. 'Vloeibare' en opkomende vormen van christelijke gemeenschap horen daarom voluit bij de kerk (Van den Brink & Van der Kooi, 2012, pp. 524-526). Op deze manier kunnen leefgemeenschappen geïnterpreteerd worden als vormen van opkomende (*emerging*) kerk (Marti & Ganiel, 2014). In deze paragraaf onderzoek ik op welke manier de praktijken van *stabilitas* van leefgemeenschappen zich verhouden tot het theologische concept 'kerk'.

Naast de analyse en interpretatie van praktijken van *stabilitas* die ik zelf in de vorige drie hoofdstukken gegeven heb, gebruik ik als aanvullende bron het boek: *The Wisdom of Stability. Rooting Faith in a Mobile Culture* van Jonathan Wilson Hartgrove (Wilson-Hartgrove, 2010). Zoals uit de titel blijkt, gaat het boek expliciet in op de betekenis van *stabilitas*. Het boek is ontstaan in de context van de nieuw monastieke beweging in de Verenigde Staten. Het is van belang te bedenken dat deze context zowel maatschappelijk als kerkelijk heel anders is dan de context van Nederlandse leefgemeenschappen (Markofski, 2015). De reden dat ik dit boek inbreng is dat het voor een theologie van *stabilitas* juist verrijkend zal zijn als daarvoor inbreng vanuit verschillende contexten wordt geleverd.

Ik introduceer in de eerste paragraaf een theologisch concept dat centraal staat in de ecclesiologie: *koinonia*. In de tweede paragraaf onderzoek ik hoe de *stabilitas* van

leefgemeenschappen zich tot die *koinonia* verhoudt. Daarna laat ik in de derde paragraaf zien welke theologische aspecten praktijken van *stabilitas* hebben. Ik sluit het hoofdstuk in de vierde paragraaf af met een theologische interpretatie van de praktijken van *stabilitas* met behulp van de paulinische metafoor 'Lichaam van Christus'.

7.1 KOINONIA ALS DE ESSENTIE VAN KERK

Koinonia is een Grieks woord dat vertaald kan worden met 'gemeenschap'. Jan Hendriks laat zien dat *koinonia* het middelpunt van de ecclesiologie vormt. Gemeenschap is volgens hem de kern van gemeente-zijn. Deze theologische overtuiging vindt grote consensus binnen de verschillende kerkelijke tradities (Hendriks, 2001, pp. 36-37). *Koinonia* is daarom een theologisch concept dat kerken samenbindt en ze bepaalt bij hun essentie. Als zodanig heeft ook de Wereldraad van Kerken dit concept benadrukt (World Council of Churches, 1991).

Deze waardering van *koinonia* is deel van een grotere historische ontwikkeling. Van den Brink en Van der Kooi beschrijven hoe de kerk sinds de 19^e eeuw steeds verder institutionaliseerde, als gevolg van de modernisering van de samenleving. De kerk werd zo een instituut, naast andere maatschappelijke instituten. Een gevolg hiervan was dat het dynamische gemeenschapskarakter van de kerk minder aandacht kreeg. Doordat mensen zich in de afgelopen decennia steeds minder aan instituten willen verbinden, heeft deze institutionele vorm van kerk het steeds moeilijker gekregen. Er ontstaat daarom nu steeds meer ruimte om in dynamischer termen over kerk te denken. Dat is de reden dat er nadruk wordt gelegd op het concept 'gemeenschap', als centrale ecclesiologische categorie (Van den Brink & Van der Kooi, 2012, pp. 525-526).

Hendriks geeft een kernachtige samenvatting van *koinonia*. Volgens hem gaat het bij *koinonia* om de volgende drie aspecten, die onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden (Hendriks, 2001, pp. 37-39):

1. De omgang met God;
2. De gemeenschap met elkaar, waarin men naar elkaar omziet en elkaar dient;
3. Dienst aan de samenleving. Hierbij gaat het om gastvrijheid en diaconaat.

Deze drie aspecten geven in de kern weer waar het bij kerk-zijn om gaat.

7.2 KOINONIA EN STABILITAS

De vraag is hoe de praktijken van *stabilitas* in leefgemeenschappen zich verhouden tot *koinonia*. Op basis van de vorige hoofdstukken kan de betekenis van *stabilitas* als volgt worden geïnterpreteerd. *Stabilitas* betekent voor leefgemeenschappen:

1. Trouw en toewijding aan de anderen in de gemeenschap;
2. Trouw en toewijding aan de gasten;
3. Stabiliteit met betrekking tot de tijd en plaats;
4. Commitment aan een geloofsovertuiging of ideaal.

Een vergelijking tussen deze interpretatie van de praktijken van *stabilitas* en *koinonia* laat verschillende overeenkomsten zien. De praktijken van *stabilitas* behelzen in de toewijding aan de anderen in de gemeenschap en de gasten een vorm van *koinonia*. *Stabilitas* is daarom een levensstijl die *koinonia* in praktijk brengt. In de toegewijde en hartelijke toewijding aan de anderen krijgt *koinonia* in leefgemeenschappen een radicale toepassing. Op deze manier brengt de *stabilitas* van leefgemeenschappen de essentie van kerk-zijn op een radicale manier in praktijk. Hoewel leefgemeenschappen geen deel zijn van een institutionele kerk, zijn ze om deze reden zeker te interpreteren als vormen van kerk. Leefgemeenschappen bepalen zo de kerken bij de essentie van het gemeente-zijn. Hendriks noemt het leven in een leefgemeenschap dan ook 'de weg van het radicale voorbeeld' (Hendriks, 2001, pp. 121-126).

Wat opvalt is dat de omschrijving van *koinonia* ook de omgang met God inhoudt. In mijn interpretaties van *stabilitas* heb ik dit expliciet theologische aspect tot dusver niet als zodanig beschreven. Op dit thema ga ik in de volgende paragrafen in.

7.3 THEOLOGISCHE ASPECTEN VAN HET LEVEN VAN STABILITAS

Stabilitas is een levensstijl die *koinonia* in praktijk brengt. In deze paragraaf laat ik zien welke theologische aspecten deze levensstijl in de praktijk heeft. Een belangrijke bron daarvoor is het boek *The Wisdom of Stability* van Jonathan Wilson Hartgrove (Wilson-Hartgrove, 2010). De paragraaf is verdeeld in de volgende subparagrafen:

- a. Geloof leven;

- b. Groei;
- c. Leren liefhebben;
- d. Zwakheid en onvolmaaktheid.

A. GELOOF LEVEN

In §4.1 beschreef ik de congruentie tussen overtuigingen en handelingen die kenmerkend is voor bewoners van leefgemeenschappen. Verderop interpreteerde ik dit, met hulp van de Regel van Benedictus, als een congruentie tussen innerlijke en uiterlijke *stabilitas* (§6.3). Als het gaat om een theologie van de geloofspraktijk in leefgemeenschappen is deze congruentie een belangrijk gegeven en daarom werk ik het hier nog iets verder uit.

De geloofspraktijk in de leefgemeenschap behelst een bepaalde visie op geloof. Geloof is in deze visie niet alleen een verzameling van cognities, gevoelens en ervaringen. Tot de kern van geloven behoort de concrete handeling in het dagelijks leven. Het in praktijk brengen van het geloof is daarom van groot belang, en zonder dat is geloof op zijn minst onvolledig. Ook Jonathan Wilson Hartgrove legt hier de vinger bij. *'The stability God invites us into is a practice that entails a way of life [...] we learn to dwell with God by learning the practices of hospitality, listening, forgiveness, and reconciliation – the daily tasks of life with other people.'* (Wilson-Hartgrove, 2010, pp. 17-18). De dagelijkse praktijk is dus de plaats waar geloof vorm krijgt. Dit is een visie op geloofspraktijk die diep in het christelijk geloof verankerd ligt en al in de Bijbel onder woorden is gebracht: *Broeder en zusters, wat heeft het voor zin als iemand zegt te geloven, maar hij handelt er niet naar?* (Jakobus 2,17).

B. GROEI

Voor Benedictus was geestelijke groei en ontwikkeling van groot belang voor zijn monniken. *Stabilitas* was voor hem een levensstijl die de voorwaarden schept voor groei. Geestelijke groei vindt nog steeds plaats in christelijke leefgemeenschappen. Respondenten geven aan dat ze, toen ze toe traden tot de gemeenschap, bewust op weg gingen met elkaar en met God. Op die weg leerden ze over zichzelf, de ander en God en ontwikkelden ze zich als persoon. *Stabilitas* bracht hen persoonlijke en geestelijke groei. In de woorden van Wilson Hartgrove: *'Stability's wisdom insists that spiritual growth depends on human beings rooting ourselves in a place on earth with other creatures'* (Wilson-Hartgrove, 2010, p. 4).

Stabilitas als context van geestelijke groei heeft in de moderne context als tegenhanger mobiliteit. In de huidige samenleving hebben veel mensen allerlei mogelijkheden om mobiel te zijn, te reizen en te verhuizen. Een negatief effect van die mobiliteit is volgens Wilson Hartgrove echter dat het mensen rusteloos maakt en hen de illusie geeft dat de bestemming waar ze naar op zoek zijn altijd op een andere plek is. Wilson Hartgrove pleit ervoor om niet mee te gaan in de rusteloze mobiliteit van de mobiele cultuur. Juist het commitment aan een specifieke plek en gemeenschap geeft je volgens hem de rust, aandacht en concentratie om te groeien (Wilson-Hartgrove, 2010).

C. LEREN LIEFHEBBEN

Een specifiek onderdeel van de geestelijke groei binnen *stabilitas* is het leren liefhebben. Liefhebben is vanouds de belangrijkste deugd in het christelijk geloof en de *ἀγάπη* zingt het hele Nieuwe Testament door. *‘Wees elkaar niets schuldig, behalve liefde, want wie de ander liefheeft, heeft de gehele wet vervuld’*, zei Paulus al (Romeinen 13,8). En Johannes voegt toe: *‘Dit is immers wat u vanaf het begin hebt horen verkondigen: dat we elkaar moeten liefhebben.’* (1 Johannes 3,11). Voor Wilson Hartgrove is de *stabilitas* van de leefgemeenschap een hele geschikte plaats om te leren liefhebben. Om dit duidelijk te maken gebruikt hij de metafoor van een boom. Bij een gezonde boom zijn de stam, takken en bladeren boven de grond ongeveer even groot als het wortelstelsel onder de grond. Zo is het ook met mensen. Het is voor hen nodig om te wortelen in de *stabilitas* van een gemeenschap. Hoe groter dat wortelstelsel is, hoe groter ook je vermogen is om andere lief te hebben (Wilson-Hartgrove, 2010, pp. 84-85).

In de praktijk van de leefgemeenschap zie je liefde terug. De metaforen die bewoners kiezen om de gemeenschap te beschrijven maken dit duidelijk. Ze vergelijken het gemeenschappelijke leven met een familie, gezin of huwelijk, allemaal verbanden waarin onderlinge liefde een belangrijke rol speelt. Tegelijk is het liefhebben van elkaar in de gemeenschap weerbarstig. Soms worden de onderlinge relaties op scherp gezet door meningsverschillen of ruzie en soms worden relaties verbroken en vertrekken er mensen. Te midden van de weerbarstige praktijk blijft liefhebben echter als ideaal en als praktijk in leefgemeenschappen aanwezig. *Stabilitas* heeft dus een niet alleen betrekking op commitment of trouw, maar brengt ook liefde met zich mee.

D. ZWAKHEID EN ONVOLMAAKTHEID

Bewoners van leefgemeenschappen zijn niet geneigd om in verheven theologische taal over hun manier van leven te praten. Zeker als ze al wat langer in de gemeenschap wonen hebben ze oog voor zowel positieve als negatieve kanten van het gemeenschappelijke leven. Voor een theologie van *stabilitas* is het daarom ook belangrijk te benadrukken dat de praktijk zeker geen rozengeur en maneschijn is. Persoonlijke problemen, spanningen en conflicten met anderen in de gemeenschap en de moeilijkheden van gasten kunnen druk leggen op het leven in de gemeenschap. *Stabilitas* betekent te midden van alle instabiliteit de keuze maken om vol te houden jezelf te blijven geven. Zo krijgt een levensweg vorm die Benedictus een weg van nederigheid noemde (Wilson-Hartgrove, 2010, p. 43). Een Bijbeltekst die daarmee samenhangt is Lukas 9:23, waar Jezus zegt: *‘Wie achter mij aan wil komen, moet zichzelf verloochenen en dagelijks zijn kruis op zich nemen en mij volgen’*.

7.4 HET LICHAAM VAN CHRISTUS ALS METAFOOR VOOR *STABILITAS*

In deze laatste paragraaf ga ik in op de vraag hoe de omgang met God als centraal aspect van *koinonia* aan de orde komt binnen de *stabilitas* van de leefgemeenschap. Ik maak in deze paragraaf gebruik van de paulinische metafoor ‘Lichaam van Christus’. In 1 Korintiërs 12 werkt Paulus de metafoor van de gemeente als lichaam van Christus uitgebreid uit. De gemeente bestaat uit allerlei individuele personen die door de Geest individuele gaven gekregen hebben en daarom van elkaar verschillen. Tegelijk zijn ze door de Geest aan elkaar gegeven om een eenheid te vormen, een lichaam. De gemeente is daarom als één lichaam met allerlei verschillende lichaamsdelen die heel verschillend zijn en tegelijk niet zonder elkaar kunnen. Ik laat in deze paragraaf zien op welke twee manieren de metafoor ‘Lichaam van Christus’ helpt bij het interpreteren van *stabilitas*.

A. RELATIES IN HET LICHAAM VAN CHRISTUS

In de eerste plaats maakt de metafoor van een lichaam duidelijk op welke manier individuen in de gemeenschap zich tot elkaar verhouden. Paulus schrijft: *‘Het oog kan niet tegen de hand zeggen: “Ik heb je niet nodig.” En het hoofd kan dat evenmin tegen de voeten zeggen’* (1 Kor. 12,21). De relaties binnen de gemeenschap worden volgens hem dus gekenmerkt door commitment en onvoorwaardelijkheid. Mijn onderzoeksresultaten maken duidelijk dat

ook in de hedendaagse leefgemeenschappen deze manier van relaties aangaan belangrijk is. Dit contrasteert met de relaties in de netwerksamenleving, die vluchtiger en meer voorwaardelijk zijn (§5.5). Een tweede aspect van de metafoer van het lichaam is de positie van zwakke mensen. Volgens Paulus horen zwakke mensen er in het lichaam van Christus helemaal bij en zijn ze zelfs het meest belangrijk: *'Juist die delen van het lichaam die het zwakst lijken zijn het meest noodzakelijk'* (1 Kor. 12,22). Ook dit element van de metafoer komt terug in leefgemeenschappen. Er is daar veel aandacht voor de zwakkeren en kwetsbaren in de samenleving. Deze aandacht wordt in praktijk gebracht door de manier waarop gasten worden opgevangen. Ook dit is een alternatief voor de netwerksamenleving waarin zwakkeren zomaar geïsoleerd raken. Kortom, de *stabilitas* die tot uiting komt in duurzame toewijding aan elkaar en aan gasten als vorm van *koinonia* kan worden uitgelegd door de metafoer 'Lichaam van Christus'.

B. DE AANWEZIGHEID VAN GOD IN HET LICHAAM VAN CHRISTUS

Veel bewoners hebben momenten en gebeurtenissen meegemaakt waarin ze ervoeren dat God erbij is in het gemeenschappelijke leven. Het gaat hierbij om allerlei verschillende ervaringen. Bewoners noemen een ervaring van roeping voor het gemeenschappelijke leven. Ze noemen ook het gebed als een ervaring van de aanwezigheid van God. Als ze in het gebed hun blijdschap en hun zorgen bij God brengen, ervaren ze daarin soms dat dit op een bijzondere manier verschil maakt en oplossingen geeft. Ook ervaren ze Gods nabijheid als ze meemaken dat gasten door hun moeilijke situatie heen weer op een goed spoor komen, of als ze kleine wonderen zien gebeuren, die onverwacht en heel bijzonder zijn. Soms ervaren ze zelf ook hulp of steun van God in de moeilijke situaties waarin het gemeenschapsleven hen kan brengen.

Uit deze voorbeelden blijkt dat bewoners op allerlei manieren aanwezigheid van God ervaren. Om dit theologisch te interpreteren kom ik terug bij de metafoer van het lichaam van Christus. Volgens Paulus ontstaat het lichaam van Christus door de activiteit van de Geest. *'Wij zijn allen gedoopt in één Geest en zijn daardoor één lichaam geworden, wij zijn allen van één Geest doordrenkt.'* (1 Kor. 12,12). De gelovige gemeenschap is als lichaam van Christus dus een plek waarin de Geest bijzonder actief is. Paulus gaat zelfs zo ver om te zeggen dat de leden van de gemeenschap doordrenkt zijn van de Geest. De Godservaringen

die bewoners in de leefgemeenschap opdoen passen in de interpretatie van deze metafoor. Het zijn ervaringen van de Geest die bijzonder nadrukkelijk aanwezig is op de plek waar christelijke gemeenschap in praktijk wordt gebracht (Van den Brink & Van der Kooi, 2012, pp. 520-521). De omgang met God, die een belangrijk aspect vormt van de *koinonia* van de kerk, vindt dus ook plaats in de praktijken van *stabilitas* in christelijke leefgemeenschappen.

8. TER AFSLUITING

Ter afsluiting van dit verslag wil ik kernachtig samenvatten welke conclusies mijn onderzoek opgeleverd heeft. Daarna geef ik aan welke punten in mijn onderzoek nog onvoldoende uitgewerkt zijn en hoe vervolgonderzoek naar christelijke leefgemeenschappen in Nederland en naar *stabilitas* er dus uit zou kunnen zien.

8.1 CONCLUSIES

Ik begon mijn onderzoek met de vraag: *Wat is de betekenis van stabilitas binnen christelijke leefgemeenschappen in Nederland?* Daarbij begon ik met een relatief open begrip van *stabilitas*, om het begrip op basis van mijn praktijkonderzoek nader te kunnen invullen. De definitie waar ik mee begon, was de volgende: *Stabilitas* kan je vertalen als ‘bestendigheid’. Het gaat bij *stabilitas* om een van harte volgehouden en bestendig commitment (Derkse, 2004, p. 42). De drie perspectieven die ik innam hebben verschillende betekenissen van *stabilitas* voor christelijke leefgemeenschappen aan het licht gebracht en de werkdefinitie waar ik het onderzoek mee begon uitgebreid en aangevuld.

Het sociologische perspectief liet zien dat *stabilitas* in leefgemeenschappen een alternatieve levensstijl is voor netwerk individualisme. Deze levensstijl houdt onvoorwaardelijke, duurzame relaties in met anderen in de gemeenschap en met zwakkeren in de samenleving en neigt naar collectivisme. Ook brengt het een commitment aan een bepaalde plaats en aan een bepaald levensritme met zich mee. Leefgemeenschappen kunnen worden geïnterpreteerd als protestbewegingen die een alternatief bieden voor de dominante cultuur.

Het historische perspectief liet zien dat *stabilitas* vandaag de dag vorm krijgt in een congruentie tussen een sterke innerlijke overtuiging en uiterlijke handelingen die daarmee in overeenstemming zijn. Het commitment wat *stabilitas* meebrengt, is dus zowel toewijding aan bepaalde overtuigingen, als concrete handelingen in het dagelijks leven. De dynamiek van *stabilitas* vertoont belangrijke overeenkomsten met de vorm die Benedictus in zijn

kloosterregel al voor ogen stond. Leefgemeenschappen kunnen worden geïnterpreteerd als plaatsen van authentiek en gecommitteerd christelijk leven.

Het theologische perspectief liet zien dat *stabilitas* een levensstijl vormt die op radicale wijze *koinonia* in praktijk brengt. De levensstijl houdt een concreet leven van geloof in, waar mensen een geestelijke weg van groei doormaken en te kampen hebben met moeilijkheden en tegenslagen. Op deze manier zijn praktijken van *stabilitas* te interpreteren als fundamentele praktijken van kerk. Christelijke leefgemeenschappen kunnen daarom worden geïnterpreteerd als radicale voorbeelden van wat kerk-zijn betekent.

De paulinische metafoor van het lichaam van Christus bleek behulpzaam te zijn om de theologische betekenis van *stabilitas* te duiden. Deze metafoor maakt duidelijk dat de toewijding aan de anderen en de ervaringen van Gods aanwezigheid geïnterpreteerd kunnen worden als activiteit van de Geest. De Geest is immers juist in vormen van *koinonia* bijzonder aanwezig.

8.2 VERVOLGONDERZOEK

Vaak liggen de kracht en de zwakte van iets of iemand dicht bij elkaar. Ik denk dat dit met mijn onderzoeksverslag ook het geval is. De kracht van het verslag lijkt me de combinatie van het perspectief van bewoners van leefgemeenschappen zelf en de drie perspectieven die ik als praktisch theoloog ingebracht heb. Dit heeft een aantal verschillende invalshoeken opgeleverd die met elkaar gecombineerd een scherp en rijk beeld schetsen van *stabilitas* in christelijke leefgemeenschappen. De zwakte die daarmee samenhangt is dat het in het kader van de omvang van het onderzoekstraject niet mogelijk was om de perspectieven grondig uit te werken met een brede selectie van literatuur. Ik heb me moeten beperken tot enkele bronnen per perspectief.

Ik heb me in dit onderzoek beperkt tot het onderzoeken van leefgemeenschappen in de Nederlandse context. Vervolgonderzoek zou meer aandacht kunnen besteden aan de vergelijking van nieuwe monastieke vormen in verschillende contexten. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan het werk van Wes Markofski in de context van de Verenigde Staten en het werk van Stefania Palmisano in de Italiaanse context. Dit heb ik in mijn onderzoek moeten laten liggen.

Verder kan er op veel andere terreinen vervolgonderzoek plaatsvinden. Wat mij een theologisch interessante vraag lijkt is hoe *stabilitas* zich verhoudt tot de nadruk op vreemdelingschap en mobiliteit die ook in de Bijbel en de christelijke traditie verankerd ligt. ‘Ga uit je land naar het land dat ik je zal wijzen’, zei God tegen Abraham. Om te evalueren wat de betekenis van *stabilitas* is voor de kerk van vandaag lijkt het me daarom belangrijk om te reflecteren op de relatie tussen *stabilitas* en mobiliteit, wortelen en vreemdelingschap.

Een tweede terrein van onderzoek is de ecclesiologie. Een interessante vraag is op welke manier de nieuwe monastieke vormen deel zijn van de bredere beweging van *Emerging Churches* (Marti & Ganiel, 2014) en hoe dit in de Nederlandse context speelt. Daarnaast kunnen de resultaten van mijn onderzoek doordacht worden binnen de dogmatiek, waarbij de vraag kan worden gesteld wat de praktijken van leefgemeenschappen te zeggen hebben voor de theologische doordenking van gemeente zijn. Hiertoe heb ik in hoofdstuk 7 al een aanzet gegeven.

Een ander terrein van vervolgonderzoek kan het missionaire veld zijn. De vraag is dan op welke manier *stabilitas* een rol kan spelen in de kerk die zich in een netwerksamenleving bevindt. Is *stabilitas* misschien een levensstijl die een authentiek en aantrekkelijk christelijk leven mogelijk maakt?

Kortom, het zal niet moeilijk zijn om vervolgonderzoek te doen. Voor nu heb ik echter een antwoord gevonden op de vraag welke betekenis *stabilitas* heeft voor christelijke leefgemeenschappen in Nederland. Ik hoop dat dit nuttig zal zijn voor de wetenschappelijke interpretatie van die leefgemeenschappen en inspirerend en opbouwend voor wie dit gelezen heeft.

BIBLIOGRAFIE

Beuving, J. & De Vries, G., 2015. *Doing Qualitative Research. The Craft of Naturalistic Inquiry*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Brouwer, R., 2012. "The Simple Way". A practical theology of new monasticism. In: M. Barnard & e.a., red. *Jaarboek voor liturgieonderzoek. Deel 28*. Groningen/Tilburg: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed/Instituut voor Rituele en Liturgische Studies, pp. 151-168.

Browning, D., 1996. *A Fundamental Practical Theology. Descriptive and Strategic proposals*. Minneapolis: Augsburg Fortress.

Centraal Bureau voor de Statistiek, 2015. *Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen*. [Online]

Available at: <https://www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2015/20/2015bt11-religieuze-betrokkenheid-van-bevolkingsgroepen-20102014.pdf>

[Geopend 12 August 2016].

Claiborne, S., 2006. *The Irresistible Revolution: Living as an Ordinary Radical*. Grand Rapids: Zondervan.

Derkse, W., 2004. *Een levensregel voor beginners. Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijks leven*. Houten: Lannoo.

Elthetokerk, 2017. *Leefgemeenschap*. [Online]

Available at: <http://www.elthetokerkamsterdam.nl/over-ons/leefgemeenschap>

[Geopend 8 Juli 2017].

ESF; ALLEA, 2011. *The European Code of Conduct for Research Integrity*. [Online]

Available at:

http://www.esf.org/fileadmin/Public_documents/Publications/Code_Conduct_ResearchIntegrity.pdf

[Geopend 8 November 2016].

Gräb, W., 2012. Practical Theology as a Religious and Cultural Hermeneutics of Christian Practice. An Enthusiastic Support of Bonnie J. Miller McLemore's Correction of the Five Misunderstandings of Practical Theology Based on Schleiermacher's Concept of Theology. *International Journal of Practical Theology*, 16(1), pp. 79-92.

Hendriks, J., 2001. *Gemeente als herberg. Een concrete utopie*. Kampen: Kok.

Hunink, V., 2000. *De Regel van Sint-Benedictus*. Amsterdam: Athenaeum - Polak & Van Genneep.

Immink, G., 2014. Theological Analysis of Religious Practices. *International Journal of Practical Theology*, pp. 127-138.

Kleiklooster, 2017. *Kleiklooster*. [Online]
Available at: <http://www.kleiklooster.nl/>
[Geopend 8 Juli 2017].

Leefgemeenschap Slotervaart, 2017. *Leefgemeenschap*. [Online]
Available at: <https://leefgemeenschapslotervaart.wordpress.com/>
[Geopend 8 Juli 2017].

Luther, H., 2014. *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktischen Theologie des Subjekts*. Stuttgart: Radius-Verlag.

Markofski, W., 2015. *New Monasticism and the Transformation of American Evangelism*. New York: Oxford University Press.

Marti, G. & Ganiel, G., 2014. *The Deconstructed Church. Understanding Emerging Christianity*. New York: Oxford University Press.

Miller McLemore, B. & e.a., 2012. *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*. West Sussex: Blackwell.

Nederlands Dagblad, 2017. *Protestantse Diaconie Amsterdam start nieuwe leefgemeenschap*. [Online]
Available at: <https://www.nd.nl/nieuws/geloof/protestantse-diaconie-amsterdam-start->

[nieuwe.2491428.lynkx](#)

[Geopend 8 Juli 2017].

Osmer, R. R., 2008. *Practical Theology. An Introduction*. Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans Publishing Co..

Osmer, R. R., 2012. Toward a New Story of Practical Theology. *International Journal of Practical Theology*, 2012(1), pp. 66-78.

Oude Kerk, 2016. *Intrede Rosaliene Israel*. [Online]

Available at: <https://oudekerk.amsterdam/nieuws/intrede-rosaliene-israel/>

[Geopend 8 Juli 2017].

PKN, 2016. *Kerk 2025: Waar een Woord is, is een weg*. [Online]

Available at: <http://www.protestantsekerk.nl/download/CAwdEAwUUkRFWQ==&inline=0>

[Geopend 8 November 2016].

Rees, D., 1980. *Consider your call: a theology of monastic life today*. London: SPCK.

Schweitzer, F., 2012. Beyond Misunderstandings? - The Reality of Practical Theology. A Response to Bonnie J. Miller McLemore from a European perspective. *International Journal of Practical Theology*, 16(1), pp. 93-103.

Swinton, J. & Mowat, H., 2006. *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.

The Simple Way, 2016. *12 marks*. [Online]

Available at: <http://www.thesimpleway.org/12-marks>

[Geopend 10 November 2016].

Van den Brink, G. & Van der Kooi, C., 2012. *Christelijke dogmatiek. Een inleiding*.

Zoetermeer: Boekencentrum.

Van Dijk, J., 2012. *The Network Society*. 3rd Edition red. London: SAGE Publications Ltd.

VSNU, 2014. *De Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening*. [Online]

Available at:

http://www.vsnu.nl/files/documenten/Domeinen/Onderzoek/Code_wetenschapsbeoefening

g_2004_(2014).pdf

[Geopend 8 November 2016].

Ward, P., 2012. The Hermeneutical and Epistemological Significance of our Students. A Response to Bonnie Miller-McLemore. *International Journal of Practical Theology*, 2012(1), pp. 55-65.

Wilson-Hartgrove, J., 2010. *The Wisdom of Stability. Rooting Faith in a Mobile Culture*. Orleans: Paraclete Press.

World Council of Churches, 1991. *The Unity of the Church: Gift and Calling - The Canberra Statement*. [Online]

Available at: <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/commissions/faith-and-order/i-unity-the-church-and-its-mission/the-unity-of-the-church-gift-and-calling-the-canberra-statement>

[Geopend 11 Juli 2017].